

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 13-36.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.09.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

AHMET KÜÇÜKKALFA*

ÖZ

İranlı şair Firdevsi'nin (940-1020) eseri Şahnâme'nin ilk ve en önemli destanı “İran hükümdarı Feridun, Demirci Kavâ ve Arap hükümdarı Dahhâk” konusuna yoğunlaşarak; burada eserin ortaya çıkışı, gelişimi ve ün kazanma süreci incelenmiştir. Bu çalışmada, İran hükümdarı Feridun'un hikâyesi, birebir Pers hükümdarı Kirus'un yaşamı üzerinden kurgulanmıştır. Herodot, Ksenophon ve Tevrat'ta, Pers hükümdarı Kirus'un yaşamı çok ayrıntılı anlatılmıştır. İran sözlü anlatım geleneğinde, Part dönemi kahramanlık hikâyeleri önem kazanmıştı. Pers dönemi hatırlanmıyordu. Pers hükümdarı Kirus'un hikâyesi, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer buldu. Part hükümdarlığını yıkan Sasaniler, Part kahramanlık hikâyelerini, “Keyanlar-Kavian” olarak yeniden adlandırdılar. Hint Caynaizm ve Budist-Uygur hikâyelerinde Demirci Kavâ Destanı'na ilham verecek hikâyelere rastlanılmıştır. Yazımı üzerinden geçen 1000 yıllık dönemde, Şahnâme ve şair Firdevsi hakkında, bazı yazarlara ait hoş satırlar vardır. İyi bir hikâye kolayca oluşmuştur. Hikâyeye göre; “Gazne Türk devleti hükümdarı Mahmud, şair Firdevsi'ye her bir beyit için bir altın dinar vaat etmişti. Hükümdarın 60.000 beyit için 60.000 altın dinar ödemesi gerekiyordu. Hükümdarın hazinesi zayıftı, şaire 60.000 gümüş dirhem ödeme yaptı. Şair kabul etmedi ve ...”. Doğu bilimci Helmut Ritter'e göre, şair ve hükümdar arasındaki bu hikâye gerçek değildi. Mahmud Gazne hükümdarı olduğunda (999 yılı) şair, Şahnâme'nin yarısına gelmişti. Hükümdar Mahmud, İran hükümdarlarının destanı ile hiç ilgilenmemiş, daha önceki destanlarda olmayan “Demirci Kavâ”, destana ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Firdevsi, Şahname, Demirci Kava, Pers İmparatorluğu, Part İmparatorluğu, Pehlevi, Sasani İmparatorluğu, Gazne İmparatorluğu

FERDOWSI AND LOST STORIES OF SHAHNAMEH (THE BOOK/ EPIC OF KINGS)

ABSTRACT

Focusing on “King Feridoun of Iran, Ironmaster Kawah and King Zohak of Arab”, the first and the most important epic of Shahnameh (The Book / Epic of Kings), the work of Iranian poet Ferdowsi (940-1020), creation of the work, its development and reputation process have been examined hereunder. In this work, the Story of King Feridoun of Iran, is literally fictionalized over the life of Persian King Cyrus. In Herodotus, Xenophon, and Torah, the life of Persian King Cyrus was told in detail.

In the Iranian oral narrative tradition, heroic stories of the Parthian empire period have gained importance. Persian empire period was not being remembered. The story of Persian King Cyrus has taken a place, solely in heroic stories during Parthian Empire. The Sassanids, who had destroyed the last Parthian kingdom, have renamed the Partian heroic stories as “Kaianides” legends. I have come across stories which would inspire the Ironmaster Kawah epic, in Indian Jainism and Buddhist – Uyghur stories.

There were pleasant lines of several authors about Shahnameh (The Book/Epic of Kings) and poet Ferdowsi, throughout the period of 1.000 years, passed since its writing. A good story was easily created. According to the story; “King of Ghazni Turkish State, Mahmud, promised poet Ferdowsi one gold dinar for each couplet. The King was obliged to pay 60.000 gold dinars for 60.000 couplets. The treasury of King was insufficient then he paid 60.000 silver dirhams to the poet. The poet did not accept and...”. According to

* E-Posta: akucukkalfa@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-9201-8651

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

orientalist Helmut Ritter, the story between poet and the king was not true. When Mahmud became The King of Ghazni (in 999), the poet had already written the half of Shahnameh (The Book / Epic of Kings). King Mahmud had never been interested in the epics of Iranian Kings. “Ironmaster Kawah” which was not in the previous epics, was added to the epic.

Keywords: Ferdowsi, Shahnameh (The Book / Epic of Kings), Ironmaster Kawah, Persian Empire, Parthian Empire, Pahlavi, Sasanid Empire, Ghazni Empire

GİRİŞ

1925’te kurulan yeni “İran-Fars” devletiyle birlikte, yeni “İran kimliği” oluşumunda şair Firdevsi’nin (940-1020) “Şahname” adlı eseri önem kazanmış ve uluslararası bir üne kavuşmuştur.

Ülkemizde eserin ilk 4 (dört) cildinin yayınlanması, Necati Lugal tarafından 1945-1955 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. 1964 yılında İranoloji uzmanı Helmut Ritter’in Şahname hakkında uluslararası kriterlere uygun bir değerlendirme yazısı, İslâm Ansiklopedisi’nin (Leyden nüshası) maddeleri arasında yer almıştır. Gerek İslâm Ansiklopedisi’nin o yıllar için çok yüksek madde sayısı, gerek medya ulaşım olanaklarının kısıtlılığı sebebiyle; Ritter’in değerlendirmeleri, “Firdevsi ve Şahname” ile ilgili diğer yöndeki tanıtımların gölgesinde kalmış görünüyor.

Günümüzde dahi Şahname’yle ilgili değerlendirmeler, başlangıçtaki ana doğrultusunu genellikle korumaktadır. Tasarlanmış idealize edilmiş her tür sunum”, yeniden değerlendirmeye konu olmaktadır, olmalıdır. Makalemiz; Ritter’in işaret ettiği hususları, yeni İranoloji kaynaklarıyla bir kez daha değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Demirci Kavâ’nın Bayrağı, Dahhâk, Feridun

Şahname’nin en etkileyici ve ilk hikâyesinin konusu; İran’a hükmeden zalim Arap hükümdarı Dahhâk, ona isyan bayrağı açan Demirci Kavâ (Kave) ve İran hükümdarlık soyundan genç Feridun arasında geçen olaylardır. Olaylar özetle şöyle gelişmiştir:

Şeytanla iş birliği yapan Arap hükümdarının oğlu Dahhâk, hükümdar olmuştu. Onun iki omuzundan çıkan iki karayılan vardı. Yılanlar, omuzların üzerinden kesilmesine rağmen, tekrar çıkıyorlardı. Ülkenin hekimleri çare bulamayınca, hekim kılığına giren şeytan, hükümdara, “*her gün yılanlara iki insan beyni yedirmesini*” tavsiye etmişti.

Bu arada, İran’da karışıklıklar çıkmış, Dahhâk, İran’ı ele geçirmiş, son İran hükümdarı Cemşid’in iki kız kardeşini de haremine almıştı. Onun omuzlarından çıkan iki yılan her gün iki insan beyni verilmeye devam ediliyordu. Saray aşçıları, yılanlara verilen yemeğe koyun beyni karıştırmayı denemişler, bu sayede, her gün iki gençten birinin canı kurtulmuştu.

Dahhâk, 1000 yıl süren hükümdarlık günlerinin sonuna doğru, bir gece, rüyasında, İran hükümdarlık ailesinden bir gencin gürzle ona saldırdığını gördü. O, rüyayı ciddiye almış, her yerde onları aramıştı. Babayı bulup öldürmüş, fakat genç Feridun ve annesi kaçmayı başarmıştı. Feridun, annesinden, soyunu ve soyunun başına gelenleri öğrenmiş ve öfkeyle dolmuştu.

Dahhâk, rüyasının etkisiyle, halkın ileri gelenlerini sarayında toplamış ve onlardan “*ülkeyi iyilik ve adaletle yönettiğine dair*” bir bildirgeyi imzalamalarını istemişti. O sırada Demirci Kavâ gelmiş ve 18 oğlundan geri kalan tek oğlunun bağışlanmasını istemişti. Dahhâk, demircinin son oğlunun canını bağışlama karşılığı olarak onun da bildirgeye katılma şartını koşmuştu. Bildirgeyi okuyan Kavâ öfkelenmiş ve orada bulunanlara hakaret ederek, bildirgeyi yırtmış, adalet bağırışlarıyla sarayı terk etmişti. Halkı etrafına toplayan Kavâ, demircilerin demir döverken önlerine örttükleri deriyi bir mızrağın ucuna geçirmiş; elinde mızrakla, hem yürümüş, hem de coşkuyla halka seslenerek: “*Feridun’un tarafını tutun, Dahhâk’tan kurtulun. Şu değersiz deri sayesinde dost ve düşman birbirinden ayrılacaktır!*” demişti. Kavâ’nın etrafındaki kalabalık gittikçe büyümüşü. O, genç Feridun’un nerede olduğunu biliyordu. Onun tarafına doğru yönelmişti. Feridun, mızrağın ucundaki deriyi hayırlı bir işaret saymış, bayrağı Rum (Roma) kumaşlarıyla süslemiş, üzerine altından nakışlar yaptırmıştı. Sonra bayrağın tepesinden kırmızı, sarı, mor kumaşlar sarkıtmış ve ona “*Kavâ’nın Bayrağı*” adını vermişti. Bu tarihten itibaren, kim tahta oturup da başına hükümdarlık tacını giydiyse, bu değersiz demirci derisine yeni yeni mücevherler asmıştı. İşte, değerli ipekli kumaşlarla süslenmiş Kavâ’nın Bayrağı, savaşta en önde gidiyordu.

Feridun, kurduğu ordusuyla Dahhâk’ın sarayına yönelerek sarayı ele geçirmiş; 1000 yıldır haremde olan son İran hükümdarı Cemşid’in kız kardeşlerini kurtarmış ve onlarla evlenmişti. O ara Hindistan’dan dönmüş olan Dahhâk’ı da yakalamış, onu öldürmek üzere iken bir melek gelmiş ve Feridun’a: “*Onu öldürme! Şimdi onu*

sağlamca bağla ve iki dağın darlaştığı yere kadar götür. Onun dağların arasında bağlı olarak kalması daha iyidir.” demiş. Feridun, bu sözleri duyunca zaman geçirmeden, onu, Demavend dağına götürmüş ve oraya bağlamıştı. Feridun’un hükümdarlığı 500 yıl sürmüştü.¹

2. Son Babil Hükümdarının İlginç Sonu

Şahname’deki İran hükümdarı Feridun’un hikâyesi, bire bir Pers hükümdarı Kirus’un yaşamı üzerine kurgulanmıştır. Pers (Ahemeniş) ordusunda görev yapan Ksenophon, Kirus’un çocukluğundan itibaren hükümdarlığını ve Babil’i fethini ayrıntılı bir şekilde yazmıştır.² Herodot Tarihi’nde de Kirus’un yaşamının ana hatları çok ayrıntılı vurgulanmıştır.³ Kuran’da adı geçen Yahudi peygamberlerden dolayı İranlı bilgeler, Tevrat’tan haberdardılar. Kirus’la ilgili bazı bilgiler Tevrat’ta korunuyordu.⁴

Şahnâme’ye esin kaynağı olan son Babil hükümdarı Nabonidus, Harran’daki Ay Tanrısının (Sin) baş rahibesinin oğluydu. Nabonidus, oğlu Belşatsar’ı naip hükümdar olarak atamış ve Babil’i terk ederek Kızıldeniz kıyısındaki Taima vahasına yerleşmişti. Orada 10 yıl kalmıştı.⁵ Hükümdar, naip oğul ve annenin, Ay Tanrısı Sin’e aşırı tutkuları, baş tanrı Marduk’un rahiplerini memnun etmemişti.

Babil’de bulunan bir yazıtta, Kirus, Nabonidus’un ihmâl ettiği Marduk’un, kendisine ve ordusuna, “arkadaş ve yoldaş” olarak eşlik ettiğini anlatmıştır.⁶ Kirus, Yahudilerin sürgün yıllarını geçirdiği, çağın en önemli şehri Babil’i fethetmiş, Yahudilerin topraklarına dönmelerini ve ünlü tapınağın yapılmasını sağlamıştır. Tevrat’ın Daniel, Yeremya, İşaya, Ezra bölümlerinde, Kirus’tan peygamberlere yakın konumda bahsedilir. “Koreş (Kirus) çobanımdır ve bütün muradımı yerine getirecektir, diyen Rab benim” “önünde milletlere baş eğdirmek için elini tuttuğu Koreş’e (Kirus’a) mesihine Rab şöyle diyor”.⁷

Ahura, Marduk ve Yehova’ya saygılı ve dost Kirus (Feridun), son 10 yılında, (Babil dışında) Kızıldeniz kıyısı Taima’da olan hükümdar Nabonidus’u öldüremezdi. “Babanın suçunu oğul taşımaz ve oğulun suçunu baba taşımaz, kötünün kötülüğü kendi üzerine olurdu.”⁸

3. İran Bayrağının Arapların Eline Geçmesi

İran hükümdarlarının, “Kavâ’nın Bayrağı” dedikleri sancakta altınla dokunmuş tılsımlı bir yüzük vardı ve onun üzerine gökyüzündeki durumlar işlenmişti. Bu sancak Kadisiye Savaşı’nda (636 yılı) İran ordu komutanı Rüstem’in öldürüldüğü gün yere düşmüş vaziyette bulunmuştu. Sihirbazların inanışlarına göre, savaştan galip çıkmayı bayraktaki tılsım sağlıyordu. Ancak bu tılsımlı sancağın karşısına, ilahi bir güç çıkmıştı. O yüzden sihirli düğümler bu durum karşısında varlık gösteremediler. “Büyü bozuldu. Böylece sihirbazların öteden beri yapagelmekte oldukları şeyler boşa çıktı.”⁹ Ele geçen bayrak, halife Ömer’e götürülmüş; halife, bayrağın üzerindeki değerli mücevherlerin çıkartılıp askerlere dağıtılmasını ve kalan derinin yakılmasını emretmişti.¹⁰

4. Omuzdan Çıkan Yılanlar

Budist-Uygur rahipler, İslâmiyet’le beraber Kalenderi dervişlere dönüşürken,¹¹ kuşkusuz, Budacılığa ait

¹ Firdevsi, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 72-102.

² Ksenophon, *Kirus’un Eğitimi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

³ Herodot, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 26-216.

⁴ Ksenophon’un, Herodot’un ve Tevrat’ın farklı anlatımları bu yazının sınırlarını aşacağından yazıda bu bahse yer verilmemiştir.

⁵ Joan Oates, *Tevrat* (İşaya, 60:6)’tan hareketle Kızıldeniz’i takip eden yolun zenginliğine şu sözleriyle işaret eder: “İpek yolu ticaretinin elverişli yollarından biri, Kızıldeniz’i takip eden yoldu. Tevrat kayıtları bu yolun zenginliğine şahitlik eder: Akın akın gelen deve sürüleri... hepsi Seba’dan geliyor. Altın ve akgünlük (tütsülük bitki) taşıyorlar.” Bkz: Joan Oates, *Babil*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004, s. 140.

⁶ Marc Van De Mierop, *Antik Yakın Doğu’nun Tarihi*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2006, s. 336.

⁷ Tevrat-İşaya 45:1, 44:28.

⁸ Tevrat-Hezekiel: 18; Şahnâme’ye göre, Dahhâk (veya son Babil hükümdarı Nabonidus), fetih sırasında Hindistan’daydı. Hindistan, İran’ın sınır komşularından biriydi. İbn Kesir’in Kadisiye Savaşı notları bu konuya bir açıklama getirir: “O zaman Basra’ya Hint diyarı deniyordu. Halife Ömer, Basra’ya gönderdiği Utbe b. Gazvan’a yazdığı mektupta; Ey Utbe! Seni Hint topraklarından sayılan bir yere vali olarak gönderiyorum.” diye yazmıştı. İbn Kesir, *Büyük İslâm Tarihi, El Bidaye V’en-Nihaye*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, C. 7, s. 38. “İran’ın ihracat ve ithalatı Basra’dan geçiyordu. Yemen üzerinden gelen ve Çin’e gönderilen mallar da buradan aktarılıyordu. İran’ın en zengin tüccarları buradaydı.” Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm’ın Rönesans’ı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.576. Taberi’ye göre Dahhâk, Sistan’ın başkenti Zernec-Zerenç kalesindeydi. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan & Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, C. 1, s. 259. “Araplar geldiğinde, Türkler Zerenç’te yerleşik yaşam sürüyorlardı.” A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 151, 406 B1-76.

⁹ Kuran, Enam 118; İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 905.

¹⁰ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 244; M. Streck, “Kadisiye” *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1940-1988, C. 6, s. 56.

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 49.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

hikâyeler de İslâmî görünümüne bürünüyorlardı. Uygur-Budist masalların birinde, insan eti yiyen hükümdar hikâyesi de aynı coğrafyaya hitap eden Firdevsi’ye ilham vermiş olmalıdır:

“Hükümdar Brahmadata, ormanda avlanırken bir kaplana rastlamış, kaplanla (pars) cinsel ilişkiye girmesi sonucu dünyaya gelen çocuk, kaplandan doğduğu için sürekli et yemiştir. Çocuk, büyüdüğünde, ülkenin hükümdarı olmuş ve et yemeye devam etmiştir. Bir oruç günü, saray aşçısı, sarayda et bulamayınca, hükümdardan çok korktuğundan, kendi öz oğlunu öldürerek, etini hükümdara yedirmiştir. İnsan etini çok beğenen hükümdar Kalmaşapada, aşçısından hep insan eti istemeye başlamıştır. Onun bu alışkanlığını öğrenen halk isyan etmiş ve hükümdar Kalmaşapada’yı ormana sürmüşlerdir”.¹² Hikâyenin devamında, tanrılar olaylara müdahale etmişler ve hükümdarı bu kötü alışkanlığından kurtarmışlardır.¹³

Uygur Budist hikâyenin kökenleri, kuşkusuz daha derinlerde, Budist Pali Catakalarına ve Hint mitoloji dünyasının erken örneklerine yaslanır. İnsan eti yiyen hükümdar figürünü, Hint Cayna inancındaki omuzlarından yılan çıkan hikâyesi tamamlayabilir:

“Gazap dolu canavar iğrenç bir hale geldi, yüzü karardı, ağzından ateşler çıktı. Kafatasından çelengiyle, aynı durumda Buddha’ya saldıran ölüm tanrısı Mara’ya benziyordu. Efendi Parşva her zamanki gibi kesinlikle kıpırdamadan duruyordu. O zaman, yeraltında birden çok başıyla dünya gezegenini ayakta tutan yılanlar kralı ve yılan biçimine girmiş olan kraliçesi Tanrıça Şri Lakşmi ile birlikte yeraltından ortaya çıktı. İki yılan efendinin önünde saygıyla eğildiler; Yılanlar efendinin ellerine yerleşip başlarını çevresine sardılar. Yılanların büyüklüğüyle korkuya kapılan cin, arabasını çevirip kaçtı ve bir kez daha efendinin önünde eğilen yılanlar yerlerine döndüler.” Sahne, bir insan ve iki yılan bulunan İndus mührünü çağrıştırıyor (İndus Vadisi mühürü, MÖ 2000) ve gerçekten aralarında bağlantı olabilir. Efendi Parşva, Caynacılık’ın ilk kurtarıcısı değildi; Cayna geleneğine göre yirmi üçüncüdür. Eğer gerçekten ondan önce yirmi iki kurtarıcı daha varsa, yılanlı gelenek kolaylıkla İndus mühürü dönemine (MÖ 2000) kadar çıkartılabilir.”¹⁴

Hint Cayna dininin kurucusu kabul edilen Efendi Parşva’da (MÖ 872-772) olduğu gibi, zalim hükümdar Dahhâk’ın omuzlarında da yılan olması ilginçtir. Kuşkusuz, Hint ve İran felsefelerinin karşıtlığının bir yansıması olarak; zalim Dahhâk, Efendi Parşva ile zıt konumdadır. Caynacılık gibi, Zerdüştlük de mutlak düalizm dinidir, iyi ve kötünün uzlaşmacı tarafı yoktur.¹⁵

İslâmiyet öncesi Budizm’in cenneti olan Hoten şehrinde, Az-Dahhâk (Ejderha) inancı vardı.¹⁶ Horasan, Türkistan ve Hindistan’ın birleştiği coğrafyada, zengin bir Budist edebiyatı vardı. Gök Tanrı dini, yüzyıllardır Budizm’le iç içe geçmişti. Türk kavrayışı bu zemin üzerinde yükseliyordu.¹⁷ Firdevsi, hitap ettiği kitlenin inançla yoğrulmuş bu edebi iklimine kayıtsız kalamazdı.

Gençlerin kurban edildiği benzer bir hikâye, Firdevsi’nin eserinde bir kez daha yer bulmuştur: “Sind ülkesinde iken, bir konak uzaklıkta bir şehir olan Bidad şehri vardı. Şehirde her an peri gibi güzel gençlerden birisi kayboluyordu. Şehrin hükümdarının (padişah) sofrasından henüz erginliğe ermemiş çocuk eti hiç eksik olmazdı. Hükümdarın adamları boylu poslu, güzel cariyeleri ve köleleri keserek, pişirip yemek yaparlar ve hükümdarın sofrasına koyarlardı. Onun yiyeceği hep buydu.” Rüstem, şehri ele geçirmiş ve bu kötülüğe son vermişti.¹⁸

5. İsfahan’da İkinci Demirci Kavâ Olayı

İran-İsfahan’da hüküm süren Muzafferi hükümdarı, Timur’un himayesini kabul etmişti. Hükümdar öldüğünde, oğlu, himaye şartı olan bağlılığını yenilememişti. Timur’un ordusu, süratle İsfahan önünde görünmüş ve şehri kuşatmaya almıştı. Şehir teslim olmuş ve tayin edilen tazminatın ödenmesi kabul edilmişti. Vergi memuru olarak 5.000 kadar asker şehre girmiş ve vergi kontrolü için şehrin kapıları kapatılmıştı. Şehirde isyan çıkmış ve Timur ordusundan 3.000 asker öldürülmüştü (17 Kasım 1387). Timur, öfkesini ötelemiş, tacirlerin,

¹² Hikâyeyi değerlendirirken, Hint hikâyelerinde “yeniden doğuş” ve her doğuşta insan veya hayvan olarak Dünya’ya gelindiğini, canlı formlardan bir diğerine geçmenin mümkün olduğunu ve Hint tanrılarının olaylara müdahil olduklarını hatırlayalım.

¹³ Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm*, çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, 2000, s. 38; Murat Elmalı, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz” *Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi*, 2012, S. 4, s. 26-27.

¹⁴ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2019, s. 167, 206, 238.

¹⁵ Campbell, *age*, s. 167, 206, 238.

¹⁶ J. Paul Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 174; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 241.

¹⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947, s. 158, 159.

¹⁸ Firdevsi, *age*, s. 742-744; Sind: Sind Nehri ve Pakistan Karaçi şehrinin bulunduğu bölge. Antik Yunan mitolojisinde, tanrılar tanrısı Zeus, yer tanrısı Rhea ve zaman tanrısı Kronos’un çocuğudur. Kronos, Rhea’nın çocuklarını yer yutardı. Rhea, Zeus adlı oğlunu, Girit’te bir mağarada gizler. Yarı tanrı Koribantlar mağaranın önünde nöbet tutuyorlardı. Onlar bebek Zeus’un ağlamalarını, silahlarının şakırtıları ile örtüyorlardı. Cevat Şakir Kabaağaçlı, *Halikarnas Balıkçısı*, Anadolu Tanrıları, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1975, s. 34-94. Ayrıca oğlunu öldürüp tanrılara yemek olarak sunan baba figürü vardır. İnsan yiyerek beslenen yarı boğa yarı insan Minotaurus, Yunan mitolojisindeki diğer bir figürdür.

sanatkârların ve bilginlerin olduğu mahalleler ayrılmış, şehir halkının bir kısmı da ordu görüldüğünde şehirden kaçmıştı. Timur, ordusunun dizginlerini boşaltmış, insan başlarından kuleler oluşmuştu.¹⁹ Roux, bir askerin bir kadına merakından olayların başladığını tespit etmiştir. Hammer, isyanın Ali Kuçupa adlı bir demirci önderliğinde başladığını yazarak Demirci Kavâ ile bağlantı kurmuştur.²⁰ Günümüz Fars yazarlarının 2. İsfahan ve Kavâ olayına ilgileri sürmektedir.²¹

Fars kaynaklarına göre, İsfahan'da günlerce süren yangında taş üstüne taş kalmamıştır. Selçuklu ve Safevi başkenti de olan şehir, her Türk hükümdarlığı döneminde muhteşem eserlerle süslenmiştir. O günden günümüze, söz konusu eserler ayakta ve gezginleri büyülemeyi sürdürmektedir. Timur'a yakıştırılan katliamlara rağmen, Timur'un yeminli düşmanı İbn Arapşah, Timur'un suçlandığı bu korkunç cinayetlerin bazılarında hiç söz etmez.²² Suçlamalar, düşmanlarından olduğu kadar, Timur ya da oğullarının buyruğu ile yazan tarihçilerden de gelir. Timur'un yarattığı korku, önemsiz soyluların kurduğu zorba yönetimleri ortadan kaldırmış, haydutları temizlemiş, yolları güvenlik altına almış, ticaret hayatını canlandırmış, yol ve can güvenliği olan uzun bir dönem başlatmıştır.²³

6. Şahnâme'nin Tarihsel Süreci Üzerine

6.1. Partlardan Keyanlara

İskender'in ardılı Selevkoslar döneminde, Orta Asya'da, Makedon-Yunan krallığı kurulmuştur. Part ülkesi, İran ile Orta Asya arasındaydı. Part Devleti'nin ilanı ile birlikte (MÖ 247), Partlar, İskit-Sakalar, Selevkoslar ve Makedon-Yunan krallıkları arasındaki inişli çıkışlı mücadeleler, nihayet Part hükümdarı II. Mitriades'in zaferiyle sonuçlanmıştır (MÖ 121-91).²⁴ Yıllarca süren mücadelede, birçok yerel kahramanın rolü vardı. Sözlü kültürde olağanüstü kahramanlık hikâyeleri oluşmakta, hikâye ve şiir formunda kuşaktan kuşağa aktarılmaktaydı. İran'ın doğusunda geçen bu Part kahramanlık aktarımları, İran'ın geçmiş hatıralarının üzerine yığılmış, Medlerin ve Perslerin (Ahemenişlerin) unutulmasına yol açmıştı. İran sözlü kültüründe, Pers hükümdarı Kirus yaşıyordu; fakat hangi devirde yaşadığı bilinmiyordu. Kirus'un hikâyesi, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer bulmuştu. Kahramanca eylemleriyle Part prensler ve müttetikleri, "*Keyanlar*" olarak destanlarda yer almışlardı. İranlıların hafızasında, Part dönemi hatıraları zayıfladığında, Sasaniler tarafından, Part büyüklüğü ve başarısı küçümsenerek kısaltılmış ve çarpıtılmıştı. Partların yerine mitsel "*Keyanlar*" geçmiş ve İran'ın mitsel hükümdarlarının tarihi inşa edilmiştir. Böylece, Arapça ve Farsçaya önemli ölçüde damgasını vurmuş bir "*İran Ulusal Tarihi*" oluşmuştur.²⁵

Sasaniler, İran tahtını Partlardan silah gücüyle devralmıştı. Sasanilerin, kendilerini mitsel Keyani hükümdarlarının meşru halefleri olarak görmeleri, aynı zamanda, Partların meşruluğunu reddetmeleri, bu yüzdendi.²⁶ Yaşamlarının tüm zamanlarını atları üzerinde geçiren²⁷ Turanlı Partlar, yabancı ve işgalcilerdi.²⁸ İran kahramanları Keyanların yani Partların Turanlı olması, Şahnâme öyküsünün en acımasız çelişkilerindendir.

6.2. Ejderhalar ve Kahramanlar

Kadim İran şehirleriyle ilgili bir eser olan *Şahrestanihâ Eranşahr*, her ne kadar İslâmi dönemde yazılmış olsa da ilk hâli Sasani hükümdarı I. Kavad (MS 488-531) dönemine ait olmalıdır. Buna karşın, asıl kaynakların ne kadar eskiye uzandığı, tartışmalı bir konudur. Mitolojik krallar bir yana bırakılırsa, eserde adı geçen en eski tarihsel kişilikler, Pers hükümdarı III. Dara (MÖ 336-330) ve Makedonyalı İskender'dir (MÖ 336-323). Eserde, Orta Asya (Soğdiana, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arası), mitsel Pişdadi hükümdarlarının yurtları olarak gösterilir.²⁹ Şahnâme'ye göre, daha ilk Pişdadiler döneminde, Ceyhun nehri İran ve Turan arasında sınır olarak belirlenmiştir.³⁰ Ritter, haklı olarak, ilk yaratılanlar olan Pişdadi hükümdarları Huşeng ve Tahmurasp'ın, İskit-

¹⁹ J. Paul Roux, *Aksak Timur*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1994, s. 96-99.

²⁰ Roux, *age*, s. 96-99; Joseph von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgî Yayınları, İstanbul 2007, C. I, s. 95.

²¹ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 475.

²² Roux, *age*, s. 187.

²³ Roux, *age*, s. 188.

²⁴ Roux, *age*, s. 83-94.

²⁵ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Telos Yayınları, İstanbul 2002, s. 183-184, 197-198.

²⁶ Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Özne Yayınları, İstanbul 1998, s. 32.

²⁷ Wiesehöfer, *age*, s. 182, 191, 216.

²⁸ Lev Nikolayevič Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Selenge. İstanbul 2003, s. 78.

²⁹ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarih Coğrafya Metni, Şahrestanihâ Eranşahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014, C. 1, S. 3, ss. 1-27.

³⁰ Firdevsi, *age*, s. 135.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Saka mitolojisinden alınmış olduğu kanısındadır.³¹ Klasik İran’ın doğusundaki İskit-Sakalar Pers hükümdarlığı döneminde de, İskender döneminde de, bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir.³²

Hint Cayna dininde olduğu gibi³³, eski İran dini Ahura da, yaşadığımız dünyanın canlı yaşam döngüsü süreklidir; yaşam sona erer ve sonra yeniden başlar. Zerdüş’ün haber verdiği, ölümlerin dirilişinden söz eden Yaşt 19, 11 ve 89’da ayrıca krş. Yaşt 13, 129’da bu kesin olarak açıklanmıştır. Pehlevi kitaplarında da bu yaşam döngüsü, ayrıntılı olarak betimlenir. Yaşam, ilk yaratılanların yani Pişdadilerin dönemi ile başlar. İlk dirilen, ilk Pişdadi Gayömart (Keyümers), Ehrimen (şeytan) tarafından öldürülür. Huşeng dirilir. Bu durumda aslında ilk yaratılan Huşeng’dir. Önceki yaşamda yaşanan savaşlar tekrarlanır: Ejder (Azdahhâk, Dahhâk) yeniden ortaya çıkar ve onu yenmiş Freton da (Feridun) yeniden dirilir. Yenilen Ehrimen veya Azdahhâk, ebediyen güçsüzlüğe mahkûm edilir. Başka kaynaklara göre ise, dünyaya sızdığı deliğin içine itilir veya yok edilir. Sistanlı Saka kahramanı Rüstem’in büyük atası Gerşasp da, yeniden dirilecek ve Demavend dağında bağlarını koparmış olan Dahhâk’ı tekrar öldürecektir.³⁴

Kutsal kitap Avesta’da, üç başlı bir yılan-ejderha olarak tasvir edilen ve herhangi bir etnik kimlik taşımayan Az- Dahhâk, Firdevsi’nin Şahnâmesi’nde, zalim Arap kralına dönüşmüştür. Dahhâk’ın torunu Mihrab ise, İran’ın iyiliği için savaşan ejderler soyundan bir kahramandır.³⁵

İran kahramanları ve hükümdarları, ejderha öldürmekle ün yapmışlardır (Örneğin Erdeşir-Ardaşir efsanesi). İran milletinin gerçek düşmanları, özellikle de ejderhalar olarak simgeleşir.³⁶ Feridun da ejderha öldüren bir hükümdar olarak, İran ülkesini zulüm altında yaşamaktan kurtararak, adil hükümdarlar dönemini başlatmıştır.³⁷

6.3. Araplarda Ünlenmiş Dahhâklar

Emevi halifesi II. Muaviye aniden öldüğünde (684 yılı), bir halife adayı yoktu. Şam, halifesiz kalmıştı. Yeni halife seçilinceye kadar, Şam halkı, geçici olarak, Dahhâk bin Kays’a biat etmişti. Dahhâk, Muaviye döneminden itibaren, halifeler adına hareket eden en önemli kişiydi.

Ehl-i Beyt’ten Abdullah b. Zübeyr, Mekke’de halifeliğini ilan etmişti. Zübeyr’in oğlu Abdullah, Halife Ebu Bekir’in torunu, Peygamberin eşi Ayşe’nin yeğeniydi. Olayların tarihi seyrinde, Şam Emevi halifeliği, Süfyani ailesinden Mervani ailesine geçmiş, Arap dünyasında iki halifelik oluşmuştu: Mekke ve Şam halifeliği.³⁸ Arap-İslâm dünyası parçalanmaya devam etti. 687 yılındaki (H. 68) Hac döneminde, Müslümanlar dört ayrı halifelik bayrağı altında hac görevlerini yerine getirdiler.³⁹ Emevi halifesi Abdülmelik, Şam Müslümanlarının alternatif hac yeri olarak Kudüs’te Kubbetü’s Sahra’yı (Mescid-i Aksa) inşa ettirmiştir. (691 yılı) Şamlı Müslümanlar, 692 yılından itibaren, hac görevlerini, Kudüs’te gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰

Arap-İslâm tarihinde Dahhâk adında ikinci ünlü kişinin adı da, Dahhâk bin Kays’tır. “*Emevi muhalifleri sonunda Dahhâk bin Kays es-Şeybani kişiliğinde güçlü bir Harici lidere kavuştular ve onu halifeleri olarak seçtiler. Dahhâk, Emevi halifesinin ordularını yenerek Kufe ve Musul’u (Irak ve Mezopotamya’yı) ele geçirmiş, aylar boyunca Halife Mervan’ın otoritesini tehdit etmişti.*”⁴¹ Halife Mervan, başkentini Şam’dan Harran’a taşımak zorunda kalmıştır. Haricilerle başı dertte olan Mervan, Horasan’da Emevi Halifeliğini tehdit eden Abbasi faaliyetleriyle ilgilenme fırsatı bulamamıştır.

Firdevsi’nin yaşadığı yüzyılda, Arap-İslâm dönemine ait Dahhâk adlı iki önemli lider biliniyordu. Birinci Dahhâk; Emevi halifeliği Süfyani ailesinden, Mervan ailesine geçerken, Emevi başkentindeki en önemli kişiydi. İkinci Dahhâk, Abbasi İhtilali öncesi Irak ve Mezopotamya’yı ele geçirmiş, Emevi halifesi Mervan’ın Şam’dan Harran’a taşınmasına sebep olmuştu. Halife, Horasan’daki yıkıcı Abbasi faaliyetleriyle ilgilenememişti. Arap hükümdar adı olarak, daha uygun bir ad bulunamazdı.

³¹ Ritter, “Firdevsi”, *İslâm Ansiklopedisi*, M. E. B. Yayınları, 1964, C. 4, s. 643-649.

³² Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 82, 84.

³³ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2009, s. 205-209.

³⁴ Ritter, *age*, s. 643-649, Mircea Eliade, *Dinsel inançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kocabalı Yayıncılık, İstanbul 2003, C. 2, s. 365.

³⁵ Sivrioğlu, *age*, s. 7; Yıldırım, *age*, s.196; Eliade, *age*, C. 1, s. 250; Firdevsi, *age*, s. 180.

³⁶ Eliade, *age*, C.1 s. 250, 366, 391, 402.

³⁷ Hristiyanlıkla birlikte Yunanistan’dan İrlanda’ya ve Portekiz’den Urallar’a kadar görülen sayısız ejderha avcısı olan tanrı ve kahramanların hepsi birden aynı azize dönüştü: Saint Georges (Aya Yorgi). Putperest dinsel algıların “Hristiyanlaştırılması”, Hristiyan cemaatin kültürel birliğinin sağlanmasına yardımcı oldu. Eliade, *age*, 2/ 459. Yedi Çağ’lı çevrimler dizisinin en erken örneği, bir dönem çokça taraftarı olan Hint-Cayna inancındadır. MÖ 872-772 tarihleri arasına yerleştirilen Efendi Parşva’nın kurucusu olduğu Cayna inancında da yedi çağlı zaman çevrimleri süreklidir.

³⁸ İbn Kesir, *age*, C. 8, s. 346.

³⁹ Metin Bozan, “I. Hicri Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 25, s. 125-142.

⁴⁰ İbn Kesir, *age*, C. 8, s. 445-450.

⁴¹ C. Brockelman, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Prof. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 83.

6. 4. Kavâ'nın veya Keyanların Etimolojisi

İran hükümdar ailesi Keyanilerin ilk atası Keykubad idi. Avesta'ya göre Keykubad dünyaya geldiğinde, bir bez parçasına sarılarak, sandık içinde suya salınmış, boğulmak üzereyken kurtarılmıştı. Bu olaydan dolayı, adı, Avesta'da “*Kavi Kavâta*” olarak geçer.⁴²

“*Key*” sözcüğü Hint-Rig Veda'da “*ileri görüşlü, bilge, şair*” anlamlarına gelmektedir. Avesta'da, Avesta diline uygun olarak “*key*” yerine “*hükümdar, komutan*” anlamında “*kavi*” sözcüğü geçmektedir. Bütün hükümdarlarına “*key*” unvanı verildiği için, bu hanedana, Keyaniler denmektedir.⁴³ Keyler-Kaviler, Alamut-Şii Yedi İmamcı Nizari-İsmailik'te de geçer. Keyler-Kaviler, İsmaililik'te en yüksek makam olan, Hüccet'ten sonraki yöneticilerdir.⁴⁴ Kavâ'nın ismi, İran bayrağı Drefşi Kaviyan'dan (Kavilerin-Keyanların Bayrağı'nın adından) türetilmiştir.⁴⁵ Partlar (Keyaniler, Eşkaniler, Arsaklar) döneminde, İran topraklarında ticaret ve tüccarlık yaygınlaşmıştı. Kavâ, bu ortama uygun bir figürdü.⁴⁶ Taberi Tarihi'nde de izlendiği gibi, Kavâ, İsfahan'da demircilik yapmakta, İsfahan ileri gelenlerinin sözcülüğünü üstlenmektedir.

6.5. Demirci Etimolojisi

Antik Dünya'nın kahramanları arasında demiri kor ateşte biçimlendirerek silah yapan demirciler önemli kişilerdi. Söz konusu olan, yalnızca silahların maddi olarak yapımları değil, silahlara sihir yükleyerek sihirli araçlara dönüştüren demircinin gizemli zanaatıdır.⁴⁷ Yunan panteonunda Zeus'un yanında da bir demirci tanrı vardır. Şahnâme'de de Feridun'a gürz ve diğer silahları yapacak bir demirci gerekiyordu.

İslâm öncesi İran'da Ateşgedeler vardı. Zerdüşt rahipler, kutsal ateşin sönmemesini sağlıyorlardı. Arap-İslâm devletinin İran'da egemenliği ile birlikte, Zerdüştlük tasfiye olmuş, bir kısım Zerdüştü Hindistan'a göçmüştü. Günümüzde, İran-Yezd şehrinde bir Ateşgede, meraklı gezginlerin ziyaretine açıktır.

Yusuf'a yapılan iftiranın bir benzeri, saray yaşamına dönen Keykubad'ın oğlu Siyavuş'un başına gelmişti. Siyavuş, kor ateşin üzerinden geçerek, günahsız ve suçsuz olduğunu kanıtlamıştı.⁴⁸ 568 yılında, Göktürklerin ülkesine gelen iki Romalı (Bizanslı) elçi de, arınmaları için, iki ateş arasından geçirilmiştir.⁴⁹

Firdevsi'nin döneminde, Arap egemenliği 300 yaşındaydı. 1.000 yıl sürecek Türk egemenliği dönemi başlıyordu. Şair 21.628'inci beytinden itibaren Türk hükümdarının himayesini arzuluyordu.

Türk kavrayışında, demirciler önemliydi. Bir Yakut atasözü, “*demircilerle şamanlar aynı yuvadandır*” şeklindedir. İlk demirci, ilk şaman ve ilk çömlekçi öz kardeşiler; demirci büyük kardeşi ve şaman da ortanca kardeşi. Demek ki demircinin ölümü şamanın elinden olamazdı. Bütün Sibiry halklarında demirci epey yüksek bir toplumsal konumdadır; erginleyici sirlara sahiptiler ve özel ruhlarca korunmaktaydılar. Demircilik, babadan oğula aktarılan bir yetenekti. Moğol-Türk destansı şiirlerinde, “*demirci*”, aynı zamanda “*kahraman*” ve “*yalnuz, atlı savaşçı*” anlamı taşır. Ünlü hükümdarlardan Cengiz Han'ın ilk adı Temuçin (Göksel Demir) diğerinin adı Timur (Demir) idi. Türk-Tatar ve Moğol demircilerin, kahramanlarla, ozanlarla ve şairlerle bir tutulduğu ilişkiler dikkati çekmektedir.⁵⁰

Göktürkler, komşularının tanımlamasıyla Altaylı demircilerdi. Mitolojiye göre, demir dağları eriterek, yeni yurtlarında devletlerini kurmuşlardı. Kuruluşlarından on ya da yirmi yıl sonra, Romalılara (Bizans), demir işlemeyi öğretmeyi teklif etmişlerdir.⁵¹

6.6. Aryan Kahramanlar ve Zerdüşt Peygamber Üzerine

Önceki satırlarında değindiğimiz gibi Şahnâme'de, Arap hükümdarı Dahhâk, İran hükümdarı Cemşid'i öldürmüştü, Cemşid'in iki kız kardeşi Şehrinaz ve Ernevaz'ı haremine almıştır. Dahhâk'ın hükümdarlığı, 1.000 yıl sürmüştü. Feridun, Dahhâk'ı öldürmüştü; iki kız kardeşi kurtarmış ve onlardan üç oğlu olmuştur. Kadim Dünya'ya

⁴² Yıldırım, *age*, s. 470-471.

⁴³ Oğuzhan Özoğul, “Pehlevi Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerirân”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 2019, C. 3, S. 2, s. 113; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012, s. 120.

⁴⁴ Hüccet, kayıp âleme çekilen imamın, bu fani dünyadaki temsilcisi, delili, kanıtı, sözcüsüdür. Yedi İmamcı İsmaililik, 6. Ehl-i Beyt imamı Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'i ebedi imam kabul eder. Farhad Daftary, *İsmaililer*, Doruk Yayınları, Ankara 2002, s. 657.

⁴⁵ Ritter, *age*, C.4, s. 643-649.

⁴⁶ Yıldırım, *age*, s. 237.

⁴⁷ Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 90.

⁴⁸ Yıldırım, *age*, s. 640.

⁴⁹ Roux, *age*, s. 136.

⁵⁰ Eliade, *age*, s. 86, 90, 104-105.

⁵¹ Roux, *age*, s. 128-131.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

üç oğlu arasında paylaşmıştı. Oğullarından İrac’a İran’ı, Selm’e, Rum ve Batı’daki topraklarını, Tur’a Turan ülkesini vermiş ve onu, Türklerin ve Çin’in hükümdarı (padişah) yapmıştı.⁵²

Pers hükümdarlığı döneminde, ülkenin doğusunda (kuzey ve güneydoğusunda) İskit-Saka soyluları, İskender döneminde de bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdi.⁵³ Avesta geleneğinde, Kuzeydoğu İran, Zerdüş peygamberin (MÖ 550) ve Aryanların ülkesiydi. Zerdüşti gelenek, 77 yaşında yoksul sığır çobanı Zerdüş peygamberin kurt kılığına giren katillerce öldürüldüğünü, hayranlık uyandıracak bir biçimde ifade etmektedir; çünkü “*kurtlar*,” peygamberin büyük bir cesaretle eleştirdiği zengin Ariler-Aryanlardır.⁵⁴ Zerdüş peygamberin canına kıyanlar, kurt kılığına girmiş Aryanlardır. Onlar, Zerdüş peygamberin karşı çıktığı, mücadele ettiği, vaazlarında işaret ettiği Ehrimenlerdi (şeytanlardı).

Baharnaz’ın albüm kitabında yer alan “*beyaz üzerine düşey siyah çizgileri olan, uzun yelek-cekete giysileriyle*” Bahtiyari göçebe ailenin fotoğrafı vardır.⁵⁵ Bu fotoğraf, aynı zamanda, İran İslâm Cumhuriyeti’nin tanıtımıyla ilgili yayınları arasında bulunan yarı-resmi bir kitapta yer alır. Kitapta verilen bilgiye göre, Bahtiyariler, İran-Aryan göçerlerinin bir benzeridir.⁵⁶ Bahtiyariler, İran tarihinde baskın rolleri olmayan, tarihî Fars bölgesine (Şiraz’a) komşu halklardandır.⁵⁷

7. İran Tarihinin Erken Döneminde Partlar ve İskit-Sakalar

İskitlerin uzun yıllardır Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ve siyasal ilişkileri vardı. Asurluların doğu yönündeki demir ve at kaynakları, Med devletinin kurulması ile kesilmişti. Medler, İskitler ve Babil ile ittifak kurarak Asur iktidarına son vermişlerdi (MÖ 614- 612).⁵⁸

Babil ve Hitit-Hatti ülkesi arasındaki Hurrilerin (Chorit) dili, ne Sami, ne de İndo-Germen’di. At yetiştiren Hurrilerin Homeros’u andıran destanları ve özellikle tanrı hikâyelerindeki anlayışları, Türk göçebelerin kahraman (epik) hikâyeleri ve neşideleri (yüksek sesle okunan şiirleri) ile uyumludur.⁵⁹ Hurriler, doğuya çekilen İskitlerin bir kolu olmalıdır.

Herodot’un kayıtlarına göre, İskitler yaklaşık MÖ 575 yılından hemen önce Medleri yenmişler, Asya’ya egemen olmuşlardı. Seferlerini sürdüren İskitler, Mısır sınırına dayanmışlardı. Mısır kralı onlara yalvarmış, hediyeler göndermişti. İskitlerin Asya’da ve Ortadoğu’daki egemenlikleri 28 yıl sürmüştü.⁶⁰ İskit egemenliği sonrası Medler toparlanamamış; 3 veya 5 yıl sonra, İran’da egemenlik, Persler’e (Ahamenişler) geçmişti.⁶¹

Pers hükümdarlığı döneminde, ülkenin doğusunda İskit-Saka soyluları, İskender döneminde de bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶² Herodot, Pers ordusunun unsurları arasında, İskit soyundan olan Sakalardan bahseder.⁶³ Bilindiği gibi İskender sonrası fethedilen topraklar, komutanları arasında paylaşılmıştı. Selevkoslar Doğu topraklarını, Ptolemeler de Mısır’ı almışlardı. Ptolemelerin, Selevkosları işgali ve Orta Asya’da Makedon-Yunan satraplığının bağımsızlık ilanı, İran’ın doğusundaki Partların bağımsızlık ilanını kolaylaştırmıştı. MÖ 247’de bağımsızlığını ilan eden Partlar, kurucularının adları olan Arsakiler veya Eşkaniler olarak da tanındılar. Partlar; batıda Selevkoslar, Doğu’da Makedon-Yunan krallığı arasındaydılar. Zor bir tarihî sürecin içindeydiler. Bağımsızlık sonrasında, komşularıyla ittifak ve savaşlarla dolu bir sürece girdiler, bir ara (MÖ 246-225 arasında) ülkelerinden de oldular.⁶⁴

Eş zamanlı olarak, Seyhun nehrinin ötesindeki halklar hareketlenmişti. Hunlar, Doğu-Batı ticaret yollarını kontrol eden Yüceğilerin himayesinde yaşıyorlardı. MÖ 176’da, Mete liderliğinde Hunların kesin zaferiyle tetiklenen Batı yönündeki Yüceğ göçü, yolları üzerindeki halklarda, bir dizi göç hareketine sebep olmuştu.⁶⁵

Justin/Trogus’a göre Partlar, İskit yurdundan gelmişlerdi.⁶⁶ Strabon, Makedon-Yunan krallıklarının yıkılmasına, Seyhun nehrini aşan Sakaların sebep olduğunu söyler. Strabon, Sakalardan İskitler olarak da

⁵² Firdevsi, *age*, s. 115.

⁵³ Frye, *age*, s. 82-84.

⁵⁴ Eliade, *age*, s. 388.

⁵⁵ Mohammad Reza Baharnaz, *Nomads, Migrating and Swallows*, Gooya Books, Tahran 2006, s. 50.

⁵⁶ Farzin Rezaian, *Iran; Seven Faces of a Civilization*, Tahran 2007, s. 41.

⁵⁷ Geniş bilgi için bakınız; Ahmet Küçükkalfa, “Hünkariler, Luristan Hünkarileri”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, S. 18, s. 341-378.

⁵⁸ Oates, *age*, s. 135; Veli Sevin, *Yeni Assur sanatı I. Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 1-15.

⁵⁹ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihi İşığının Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 446.

⁶⁰ Herodot, *age*, 1/104-107, 4/1.

⁶¹ Ebu Reyhan el Biruni, *Maziden kalanlar- El Asar el Bakiye*, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 149-154.

⁶² Frye, *age*, s. 82-84.

⁶³ Herodot, *age*, 7/64.

⁶⁴ Ahmet Apaydın, *Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)*, s.4, www.academia.edu (Nisan 2020, 15.00).

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-1*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 131-132.

⁶⁶ Wiesehöfer, *age*, s. 191.

bahseder.⁶⁷ Strabon, İskitler ve Sakaların aynı halklar olduğu konusunda Herodot'la hemfikir görünmektedir. Kuşkusuz, onlar, aynı yaşam formunu paylaşıyorlardı. Aralarındaki ince farklar konusunda, Batılılar, Çinliler kadar bilgi sahibi olamazlardı.

Part hükümdarı II. Phraat (MÖ 138 -128), Seyhun üzerinden gelen göçer halklara (Sakalara) savaş açmıştı. Suriye Selevkos kralı Antiochos harekete geçince, onunla da savaşmak zorunda kalan Phraat, Sakaların yardımıyla Antiochos'u yendi. Fakat Seyhun ötesinden gelen Sakalar, MÖ 128'de, İran'ı işgal ettiler. Sakaların İran egemenliği, II. Mitridates'le (MÖ 121-91) yaptıkları savaşla sona erdi. Sakalar, güneydoğu İran'a, Sistan'a çekilmişler, Kuzey Hindistan'ı da fethetmişler, Hindistan hükümdarları da olmuşlardı.⁶⁸

MÖ 36 yılında Hunların bir kısmı batıya göç etmişlerdi ve Partlarla birleşmişlerdi.⁶⁹ Günümüze ulaşan Part-Pehlevi dönemine ait “*Yâdgâr-i Zerirân*” adlı kahramanlık destanı, Keyan hükümdarı Viştasp ile Hun hükümdarı Ercasp arasında geçen savaşlardan bahseder⁷⁰ (Sistan: Saka-İstan'ın, Sekistan'ın bir türevidir).

Partlar, her zaman, her yere atlarla gidiyorlardı. Savaş dışında ziyafet sırasında, resmi ve özel görüşmede, yer değiştirmede ve durmada, ticaret ve konuşmalarda hep atların üzerinde oturuyorlardı. Her şey, atların üzerinde gerçekleşiyordu.⁷¹ Savaş alanlarında, omuzlarının üzerinden geriye doğru ok atan “*Part ok taktiği*”, aynı zamanda bir İskit, Türk ve Moğol taktiği idi.⁷² Bu konuda ilginç bir kayıt, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde (Divanü Lûgat-it-Türk) Uygur maddesinde bulunur. Buna göre Makedonyalı İskender'in önünde gösteri yapan Uygur ili savaşçıların önüne ok attıkları gibi arkaya da ok atmaları, İskender'i hayrete düşürmüştür.⁷³

İskit, Part, Hun, Göktürk ve Moğolların kültür durumu ve yaşam tarzı bakımından birbirlerine benzerliklerini gördüğümüzde şaşırılmamalıdır. Aynı yaşam koşulları, İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını getirmiştir. Örneğin, Hun atlı okçusu gibi İskit atlı okçusu da Akdenizlinin veya Çinlinin entarisi yerine, pantolon ve çizme, hatta üzengi kullanıyordu. İskit ve Hun topluluklarının benzerliğini sağlayan, her ikisinin de aynı kültür alanında ve aynı coğrafyada yaşamış olmalarıdır.⁷⁴

8. Şahnâme Yazımı Öncesi Tarihi Arka Plan

Arap-İslâm devletinin egemenliği, kısa sürede, Orta Asya'dan İspanya'ya ulaşmıştı. Arapların gözünde, yönetilen halkların genel adı “*mevali*” idi. Mevali, canı bağışlanmış kul-köle anlamına geliyordu. Çöl insanların mesleği de devlet tecrübesi de yoktu. Mevali, Arap efendisi adına her hizmeti yapmak zorundaydı. Efendi ile mevali arasındaki ilişkilerin genellikle çok sert, çok acımasız geçtiğine dair haberler, İslâm tarihinin kayıtlarına geçmiştir. Yüzyıllardır devlet ve kültür birikimi olan halkların gücü, ilk Şii devletinin kurulmasına yol açan Muhtar Sakafi (622-687) olaylarında görünür olmuştur.⁷⁵ Abbasiler, Horasan-Orta Asya'nın mevali güçleriyle Şam-Emevi halifeliğini yıkararak, iktidara yükselmişlerdi.⁷⁶ Mevali halk, Sünni halifelğe karşı kendini Ali taraftarlığı ile ifade ediyordu. Araplardan daha üstün olduklarına inanan halk, Şuubiye olarak tanınıyordu.⁷⁷

9. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasi Devleti'nin giderek zayıflaması; İslâm topraklarında askerî güce hükmeden valilerin veya askerî desteği olan dinî ve etnik toplulukların yönettiği yarı bağımsız ve bağımsız bölgesel hanedanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İran'da kurulan Tahiriler (821–873), Saffariler (859–903), Samanoğulları (875–1005), Çağaniler (933–987), Memuniler (995–1017), Simcuriler (910–1002), Taberistan'da Zeydi-Aleviler (864-928), Azerbaycan'da Türk-Sacoğulları (890-929), Cezire-Harran'da Hamdaniler (929/ 944 – 1009), Mısır'da Türk-Tulunoğulları (875-905) ve Türk-İhşidler (Akşidler) (935-969) bahsi geçen bölgesel hanedanlıklardır. Bağımsız Müslüman devletler arasında ise İspanya'da Endülüs-Emeviler (756-1492), Türkistan-Horasan-Kuzey Hindistan'da Türk-Gazneliler (963-1187), Yemen'de Zeydi-Aleviler (897-1013), Bahreyn'de İsmaili-Karmatiler (899-1076), Tunus Fatimileri (909-969) ve devamında Mısır Fatimi Devleti (969-1171), İran-Deylem-Taberistan'da kurulup, Irak'ta egemenlik kuran Büveyhiler (934-1055) yer almaktadır. Bütün bu gelişmelerden bağımsız olarak Türk Karahanlılar (840-1220) İslamiyet'i seçmiştir.

⁶⁷ Roux, *age*, s. 83, 94; Ögel, *age*, s. 131-132

⁶⁸ Ögel, *age*, s. 327-340; Roux, *age*, s. 125-126.

⁶⁹ Gumilev *age*, s. 28.

⁷⁰ Özoğul, *age*, s. 116.

⁷¹ Wiesehöfer, *age*, s. 182, 191, 216.

⁷² Roux *age*, s. 40.

⁷³ Ahmet Bican Ercilasun, “Şu Destanı Hakkında”, *Millî Folklor Dergisi*, 1991, C. 2, s. 12.

⁷⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995, s. 26.

⁷⁵ Yusuf Benli, “Nusaybin'de 'Haşebiyeye Devleti' ve İslâm Tarihinde Yeri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu*, Nusaybin 27-28 Mayıs 2004.

⁷⁶ Mustafa Demirci, “Emevilerden Abbasilere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l- Mukaffa ve Risaletü's Sahabesi”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, S.XXI, s. 117-148.

⁷⁷ Şuub: Halk (Arapça); Adem Apak, “Şuubiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, C. 39, s. 244-246.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Abbasiler döneminde yoksul Araplar için ana uğraş, sınır bölgelerde İslâm dışı topluluklara karşı savaşmak için gönüllü (el-mutavvia) olmaktı. Oluşan gönüllü toplulukların liderleri şöhrete ve yönetimce kabul edilen unvanlara kavuşuyorlardı. Vatanlarından kopmuşlardı. Vatanlarına bağlı olmadıkları için, her nerede gaza (savaş) olursa ve her nerede ganimet ümidi varsa oraya giderlerdi. Gönüllülerin barınması için hudut şehirlerinde “*Ribatlar*” inşa ediliyordu. Mukaddesi’ye göre, sadece Seyhun nehri sınırındaki İsficâb şehrinde, 1.700 ribat vardı.⁷⁸ Kuşkusuz, gönüllüler arasında, çok sayıda yerel halktan yeni Müslümanlar da bulunuyordu.

Benzer bir yaşam formu, İslâm’ın uzak-batı sınırlarında da sürüyordu. Bu topluluklardan Murabıtlar (Ribat: derviş kalesindekiler/ 1060-1143) ve Muvahhidler (Vahdet’e-Tevhid’e ulaşanlar/ 1133-1269), Fas’ta iktidara gelmişlerdir.

9. Şahname’de Türkler

Firdevsi’nin çağında, Orta Asya’da, Makedonlar ve Yunanlılar artık yoktu. İranlıların hafızalarından silinmişlerdi. Orta Asya’da Samanoğulları, Gazneliler ve komşuları olan birçok yerel devlet arasında, çatışmalar, anlaşmalar, dostluklar, düşmanlıklar, himayeler ve sığınmaların olduğu kaotik bir ortam sürüyordu. Geleneksel toplumlar, kendi kavrayışlarına uygun bir esere ilgi gösterebilirdi. Türklerin egemenliği görünür olmuştu. Orta Asyalı Partların yani mitsel Keyanların rakipleri, ancak Turanlılar yani Türkler olabilirdi.

İyi bir anlatıcı için örnek bolluğu yaşıyordu. Şahnâme anlatımıyla; İran hükümdarının oğlu Siyavuş (Siyah At), büyük bir ordu ile Turan ülkesine sefere çıkar. Turan hükümdarı Efrasiyab (Alp Er Tunga) onunla savaşmak istemez, barış teklif eder. Siyavuş barış teklifini babasına iletir. Ama kabul ettiremez. Bunun üzerine, Siyavuş, Efrasiyab’a sığınır. Efrasiyab’ın kızı Ferengis’le Siyavuş evlenir. Mutlu bir hayat sürmekte iken, kendisini çekemeyenler, onun öldürülmesine sebep olurlar. Hamile Ferengis, Siyavuş’un oğlu Keyhüsrev’i doğurur. Efrasiyab, Keyhüsrev’in soyunu öğrenmesini istemez. Onu büyütmesi için çobanlara teslim eder. Ferengis, oğlu Keyhüsrev’le birlikte uzun yıllar boyunca kaçak bir hayat yaşar. İran kahramanı Giv, onları bulur. Keyhüsrev tahta çıkar. Keyan hükümdarı olur. Babasının intikamını almak için dedesi Efrasiyab’la savaşır.⁷⁹ Bu hikâyede de Keyhüsrev’in diğer görünümüleri olan Pers hükümdarı Kirus veya Şahnâme’deki Feridun öyküsü ile paralellik vardır. Ksenophon ve Herodot tarihlerinde ünlü Pers hükümdarı Kirus’un dedesi Med hükümdarıdır. Şahnâme’nin kurgusunda, dede Efrasiyab (Alp-er Tunga) Turan hükümdarıdır.

İran Sasani dönemi hükümdarı I. Firuz (Perviz, 459–484), Akhunların desteği ile tahta çıkmıştır. Tahta çıktıktan sonra, Akhun hükümdarı Aksuvar’a açtığı savaşta (469 yılı) yenilmiş, esir düşmüştür. Firuz özgürlüğünün karşılığı olan fidye ödeninceye kadar kalmak üzere, o tarihte kundakta olan oğlu (bebeği) Kavâd’ı rehin bırakmıştır. Sasani hükümdarı I. Firuz’un oğlu I. Kavâd’ta (I. Kubad, 484–531) ülkesinde gelişen olaylar sonucu Akhunlara sığınmak zorunda kalmıştır. Akhunlar (Kadişler), Kavâd’a bir eş ve bir ordu vererek, tahta dönmesini sağlamışlardır.⁸⁰

Göktürklerin yükselişe geçmesi yeni ittifakları gündeme getirmiştir. Göktürk İstemi Yabgu (552–576), Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan (I. Hüsrev, Adil Hüsrev, 531–579) ile anlaşıp kızını İran hükümdarına vererek ittifak kurmuştu. İslâmi kaynaklarda (Taberi, Mesudi vb.), adı Fakim olarak geçen bu kadın, Sasani kraliçesi olmuştu. Fakim, eşiyle birlikte ülkeyi yönetmişti. (Şahnâme’de Efrasiyab’ın kızı Ferengis’in veya Firanek’in, Sivayuş ile evliliği ile benzerlik vardır). İran’da Sasani devletinde Hüsrev Anuşirvan’ın, Fakim’den doğan oğlu Hürmüz (IV. Hürmüz), fiziksel bakımdan Türklere benzediği için “*Türkoğlu-Türkzâde*” olarak adlandırılmıştı.⁸¹

Arap-İslâm devletinde de görüldüğü gibi, geniş coğrafyaların tek merkezden yürütülmesi çok zordu. Merkezden uzak bölgelerde, yerel hanedanlar ortaya çıkıyordu. Bu husus, geçmişte kurulan İran’daki ve Orta Asya’daki devletler için de geçerliydi. Arap-İslâm devletinin Semerkand valisi olan Saman-hudât, Samanoğulları (Samaniler) Devleti’ni kurmuştu (875–1005). Devletin ikinci başkenti, Buhara olmuştu. Samanoğulları-Samaniler de soylarını, İran hükümdarı Behram Çubin’e (589-590) bağlayarak meşruiyet sorunlarını çözmüşlerdi. Behram Çubin, İran’da kısa süren iktidarını kaybettiğinde, Göktürk hakanına sığınmış, Göktürk hükümdarının kızıyla evlenmişti. Ünlü ailenin soyu ve şöhreti bölgede devam etmişti.⁸² Orta Asya, uzun süredir Araplar ve Türkler arasında savaşların sahnesiydi.

Güç ilişkilerinin her an değişebildiği coğrafyada, Samanoğulları hükümdarı 2. Nasr (914-943), Şii-Fatımi halifeliğinin desteğini önemli görmüş olmalıdır. Başkentte hükümdarın örtük himayesinde Şii-batını propaganda ve örgütlenmeler, egemen dinî ve askerî güç odakları tarafından kısa sürede ortadan kaldırılmış, hükümdar

⁷⁸ Barthold, *age*, s. 190, 231.

⁷⁹ Yıldırım, *age*, s. 312, 464.

⁸⁰ Roux, *age*, s. 125; Frye, *age*, s. 191-192.

⁸¹ Roux, *age*, s. 134; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 32, 88.

⁸² Usta, *age*, s. 68-71, 89.

tahtından olmuştu.⁸³ Bölge, İran'dan ve Mısır Şii-Fatimi halifeliğinden çok uzaktı. Şii-batini örgütlenme güçsüzdü.

Günümüz İran devletinin kuzeydoğu sınırındaki Tus şehri, Samanoğullarının başkentleri olan Semerkand'dan, yaklaşık 1.000 kilometre, Buhara'dan ise 800 kilometre daha uzakta ve daha batıdadır. Horasan-Tus şehrinde, başkentteki dinî ve askerî unsurların etkisi, kuşkusuz daha az hissediliyordu. Tus şehri, Şii-Şuubiye taraftarları için daha uygun bir ortam sunuyordu. Samanoğullarından bir soylu olan ve sonradan iki dönem (960 Haziran-Ocak-Şubat 961 ve 961 Aralık-962 Ocak⁸⁴) Tus valiliği de yapan Ebu Mansur Muhammed bin Abdurrezzak, Şahnâme yazım işine girişmişti. Eser önsözüne göre, 957 yılında tamamlanmıştır. Günümüze mukaddimesi (giriş bölümü) ulaşmıştır. Tuslu Şair Dakiki'ye, söz konusu Şahnâme'nin şiirleştirilmesi işi verilmişti. Şair, bir kölesinin suikastı ile 976 ile 980 yılları arasında ölmüş, eserini tamamlayamamıştı.⁸⁵ Şairin 1.000, 3.000 veya 20.000 beyit tamamladığına dair kayıtlar vardır.⁸⁶

10. Firdevsi Şahnâmesi'nin Yazım Süreci

Bağdat'taki Sünni halife, Samanoğullarının batıdaki komşusu, Şii-Büveyhilerin (934-1055) kontrolü altındaydı. Büveyhiler, başkentlerini, 945'ten itibaren Bağdat'a taşımışlardı. Samanoğulları, Mansur'un hükümdarlığı döneminde (961-976), Alp Tekin karşısında art arda yenilgiler almış ve 963 yılında Alp Tekin'in Gazne egemenliğini tanımışlardı.⁸⁷ Art arda alınan yenilgiler, Samanoğulları veziri Bel'âmi'nin Şii-Şuubiye heyecanını tetiklemiş olmalıdır.

İslâm tarihinin ilk Arapça genel tarih kitabı olan ve 915 yılında tamamlanan Taberi'nin Milletler ve Hükümdarlar Tarihi'dir.⁸⁸ Yazarının İran Taberistanlı olması sebebiyle, Taberi Tarihi olarak ün kazanmıştır. Taberi, yazdıklarının doğru veya yanlış olduğuna bakmaksızın unutulmakta olan tarihî olaylarla ilgili haberleri eserine aldığı ifade eder. Eserinde birbirine zıt haberler, birlikte bulunur. Samanoğulları veziri Bel'âmi, 963 yılında Taberi Tarihi'ni Farsçaya çevirme işine girişmişti. Bel'âmi, çeviri sırasında kısaltmalarla yetinmemiş, eserinin girişinde kendisinin de itiraf ettiği gibi, astronomi kitaplarından, İranlı Mecusi-Zerdüşti tarihçilerin eserlerinden ve Yahudilerin hikâyelerinden de birçok şeyler eklemiştir.⁸⁹ Eser, 2. Nuh'a (976-997) sunulmuştu.⁹⁰ Daha önceki Şahnâme kaynaklarında (Hüdaynâmeler'de) olmayan Demirci Kavâ, Taberi Tarihi'nin Farsça çevirisinde yer almıştır.⁹¹

Kavâ'nın hikâyesi Ebu Mansur'un veya Dakiki'nin Şahnâmesi'nde var mıydı? Eserlerin günümüze ulaşan parçalarında bu tür bilgi yoktur. Ebu Mansuri Şahnâmesi'nin yazımı, 957'de tamamlanmıştır. Şair Dakiki'nin künyesi Ebu Ali iken, Tus valisi Ebu Mansur'dan dolayı künyesini Ebu Mansur olarak değiştirmiştir.⁹² Dakiki'nin yeni Mansuri künyesi, onun Tus valisi Ebu Mansur tarafından himaye edildiğine dair güçlü bir delil olmalıdır. Öyle görülüyor ki, Ebu Mansur Şahnâme'nin şiir işini Dakiki'ye vermiştir.

Firdevsi, Şahnâmesi'nde yazılı bir kaynaktan önemli ölçüde yararlandığını ve kahramanlık hikâyelerini zaman zaman kelimesi kelimesine ondan aktardığını söyler. Şahnâme araştırmacılarına göre, bu eser, Dakiki'nin eseri Şahnâme-yi Ebu Mansuri'dir.⁹³ Kuşkusuz şair, Ebu Mansur'la ve onun Şahnâmesi ile bağ kurma zorunluluğu duyuyordu. Kadim dünyada bu konu önemliydi. Örnek olarak, tasavvufta mürşit-mürit (öğretmen-öğrenci) ilişkisi, en baştaki kutsal kişiyle kurulan bağı açıklayan süluklar (zincir, silsile), kişinin konumuna meşruiyet sağlıyordu. Samanoğulları da hükümdar Behram Çubin'le soy bağı kurarak meşruiyetlerini iddia ediyorlardı. Araplara karşı İranlılığı ve İran'ı yücelten şairin eserinde; İran hükümdarları, geçmiş İran hükümdarlık soyu ile meşru bağlar kuruyorlardı. “Bir kişinin hükümdar (padişah) olabilmesi için öncelikle hükümdarların kanından gelmesi gerekiyordu.”⁹⁴ Ülkeye adalet getirecek olanlar onlardı. Firdevsi de eseri için, Ebu Mansuri Şahnâmesi ile bağ kurma zorunluğunu duymuş olmalıdır.

Bel'âmi'nin yeniden düzenlediği Taberi Tarihi, 2. Nuh'a (976-997) sunulmuştu.⁹⁵ Bel'âmi'nin (Taberi) Tarihi'nde Demirci Kavâ'nın rolü merkezîdir. O, Dahhâk karşısında İsfahan heyetinin sözcülüğünü üstlenmiş,

⁸³ Usta, *age*, s. 151-155.

⁸⁴ Usta, *age*, s. 639.

⁸⁵ Ritter, *age*, s. 462-464.

⁸⁶ Yıldırım, *age*, s. 28.

⁸⁷ Usta, *age*, s. 208-210.

⁸⁸ Azade Temir, “önsöz” *Şehname*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

⁸⁹ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 44.

⁹⁰ Usta, *age*, s. 579.

⁹¹ Taberi, *age*, s. 256-264; Ritter, *age*, s. 643-649; Yıldırım, *age*, 2012, s. 120.

⁹² Ritter, *age*, s. 647.

⁹³ Yıldırım, *age*, s. 17, 28.

⁹⁴ Firdevsi, *age*, s. 255.

⁹⁵ Usta, *age*, s. 579.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

isyan bayrağını açmış, halkı etrafında toplamış, isyan başarıya ulaşmış ve halk ona hükümdarlık teklif etmiştir. Kavâ hükümdar soyundan bir kişi olmadığının bilincinde olarak, soyca hükümdarlık soyundan olan kişiyi sormuş; Feridun’u ve yerini öğrenmiştir. Halkı, onun etrafında toplanmaya çağırmıştır. Firdevsi’nin Şahnâmesi’nde ise Kavâ’nın rolü sınırlıdır. O, isyan öncesinden Feridun’u tanımaktadır. Daha isyanın başında, bayrağını açarak halkı Feridun’un önderliğinde toplanmaya çağırmıştır. Bayrağı Feridun’a teslim eden Kavâ’nın rolü sona ermektedir.

Her iki hikâye, ilk Şii devletin kurulmasıyla taçlanan Muhtar Sakafi’nin (622-687), Hz. Hüseyin’in üvey kardeşi Muhammed Ebu Hanife adına isyan bayrağı açması ile benzerlik gösterir.⁹⁶ Taberi tarihinin Farsça yazımı sırasında, vezir Bel’âmi’ye de ilham vermiş olmalıdır.

Firdevsi, Şahnâme’yi 975 yılından itibaren, yani şair Dakiki’nin ölümünden hemen önce yazmaya başladığını iddia etmektedir. Bölümler hâlinde yazılan eser, 1014 yılında tamamlanmıştır. Firdevsi’nin Ebu Mansuri Şahnâmesi’nin tamamlanmasından (957), kendi Şahnâmesi’nin yazımının tamamlanmasına (1014) kadar geçen, uzun yılları vardı. Şii-Şuubiye taraftarı Firdevsi, Belâ’mi’nin yeniden düzenlediği Taberi tarihindeki Kavâ’dan haberdar olmalıdır. O, İran hükümdarlar-şahlar tarihini yazmakta ve onları yüceltmekteydi. O, Kavâ’ya hükümdarlar soyunu gölgeleyecek bir rol veremez, onu destanın asıl kahramanı yapamazdı.

Devletşah, Firdevsi’nin çok zor günler geçirdiğini, Tus valisinden eziyet gördüğünden söz eder; “*günlük geçimini çıkaramayacak bir hâle geldi. Şairliği sanat edildi. Şiirler (kıtalar), kasideler yazarak her sınıf halktan gelir temin etti*”.⁹⁷ Şairin yoksulluğu, satırlarına da yansımıştır. Şahnâme’nin birçok yerinde, fakirliğinden ve himaye görmediğinden şikâyet etmiştir. İran hükümdarlarının şanlı tarihini yazdıran Samanoğullarıyla kendisini özdeşleştiren Firdevsi, Samanoğullarının himayesine kavuşamamıştı. Yardım görmeyen şair, eserinde Samanoğullarından hiç bahsetmemiştir.⁹⁸ Önceden bahsetmişse bile, sonradan çıkarmış olmalıdır.

Samanoğulları ordusundaki köle-kul askerlerden biri olan Alp Tekin, ordu komutanlığına yükselmiş, Gazne’de bağımsız devlet kurmuş, ardından Sebük Tekin, Gazne-Türk devletini güçlendirmişti (963-1187). Yönettikleri halklar, onların hükümdarlar soyundan gelmediklerini biliyordu. Mahmud’un hükümdarlığı döneminde sınırları İran, Orta Asya ve Hindistan topraklarını kapsayan Gazne-Türk devletinin meşruiyetini onaylayacak tek merci, Sünni Bağdat Abbasi halifeliği idi. Devletşah’ın kayıtları, bu sürecin çok zor ve çok pahalı olduğunu belgelemektedir. Sünni halifeden meşruiyetini sağlayan Gazne hükümdarı Mahmud, savaşlar dışındaki günlerini sarayındaki 400 şair-yazar bilge ile ülkesini yönetirken yönettiği halkların milliyetçi eğilimlerini de yönetmesi gerekiyordu. Bu çözülmesi gereken zor bir ikilemdir.⁹⁹

Şair Dakiki’nin öldüğü tarihlerde, Samanoğulları Devleti, Gazne-Türk devleti himayesinde son günlerini yaşıyordu. Halife, Mahmud’u fethettiği ülkelerin hükümdarı (999 yılı), olarak tanımıştı. Şair, yıllardır yoksulluk çekmişti (d. 934, 940 - ö. 1020). Şiirlerinin, Dakiki’nin şiirlerinden daha iyi olduğundan emindi. Gazne sarayında birçok şair himayeye kavuşmuştu. Yaklaşık 1.500 kilometre uzakta olan başkent, yoksul ve yaşlı şair için günler hatta haftalar süren bir yolculuk demektir. Bir ümitle yola çıkmıştı. Şahnâme’nin yarısından (Şahnâme: beyit 21.628’den) itibaren Gazne hükümdarı Mahmud için yazmaya hazırды. Yanına Dakiki’nin şiirlerini de almıştı. Şiirlerinin Dakiki’nin şiirleri ile mukayese edileceğini ve takdir edileceğini umuyordu. Hükümdar için övgü dolu satırlarını da eserine ilave etmişti.

Firdevsi’nin eseri, İran hükümdarlarına övgüydü. Feridun’la başlayan Keyani hükümdarları ve müttetikleri, ülkenin doğusundaki Turan ülkesinin hükümdarları Efrasiyab’la savaşıyordu. Efrasiyab’ın ölümüyle, Keyani-Turan savaşları sona ermektedir. Turanlılar arasında Efrasiyab’ın adı Alp-er Tunga olarak biliniyordu. İran hükümdarlar soyundan olmayan Gazne hükümdarı Mahmud, ancak onların sürekli savaştığı Efrasiyab (Alp-er Tunga) olabilir. Gazne sarayında Ahmed bin Hasan-ı Meymendi (ö.1033) vezir olmuştu ve saray yazışmalarında Arapçaya geçilmişti. Mahmud, yendiği devletin ideolojisini öven eserle hiç ilgilenmedi. Şair hükümdarın ilgisizliğini, saraydaki iftiracıları yordu. Ümidini kaybetmedi. Tam 14 kez yeni bölümler yazdı ve her seferinde hükümdardan ödül ve himaye beklentisini, övgü dolu satırlarının eşliğinde dile getirdi. Şahnâme’yi tamamladığında, hükümdara övgüler bir kez daha, bu kez başlangıç bölümünde yer aldı. Hükümdar ilgilenmemişti. Tus’tan sonra Gazne’de de talih meleği, şairin yüzüne gülmemişti. Kırgın ve öfkeli şair, hükümdar hakkında meşhur hicviyesini yazmıştı. Saraydaki iftiracılar yüzünden hükümdar, onu, kötü dinli biri olarak tanımış, fillerine çiğnettirmeyi düşünmüş, eserine hiç bakmamış ve ancak boza parasına lâyık görmüşü¹⁰⁰ (Ritter’in makalesindeki verilere uygun olarak tarafımdan düzenlenmiştir¹⁰¹).

⁹⁶ Bozan, *age*, s.125-142.

⁹⁷ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi-Tezkire-i Devletşah*, Tercüman Gazetesi 1001 Eser Yayınları, İstanbul 1977, s. 86.

⁹⁸ Ritter, *age*, s. 644.

⁹⁹ Devletşah, *age*, s. 66-68, 78.

¹⁰⁰ Tatarların içtiği ve boza dedikleri bir içki vardır ki kısırak sütünden yapılır. Clavijo, *age*, s.153.

¹⁰¹ Ritter, *age*, s. 643-649.

Şairin kendi ifadelerine göre, Şahnâme, 60.000 beyitten oluşmaktadır. Eldeki Şahnâme yazmalarının bir kısmında bu sayı daha fazla, bir kısmında da azdır, ancak, nüshaların çoğu, 48.000 ile 52.000 arasındadır.¹⁰² Devletşah, eserin son 4.000 beyitinin Esedi Tusi tarafından yazıldığını, Firdevsi'nin ölmeden önce çalışma taslakları gördüğünü, bilge kişilerin ayırım yerini kolayca fark edebileceğini söylemektedir.¹⁰³

11. Selçuklular ve Sonrasında Şahnâme'nin Bahtının Açılması

Selçuklular (1034-1194) dönemiyle birlikte, İran'da birçok bölgesel devletin varlığı da sona ermişti: Tahiriler (821–873), Saffariler (859–903), Samanoğulları (875–999), Çağaniler (933–987), Memuniler (995–1017), Simcuriler (910–1002), Büveyhiler (934-1055)). Aynı coğrafyada birbirlerine rakip birçok devletin arasında sürekli savaşların yaşandığı ortam büyük ölçüde azalmıştı. Bütün evrensel imparatorluklarda olduğu gibi, Selçuklular da yönettikleri geniş topraklarda yaşayan halklara oranla çok azdılar. Kolay yönetim ve vergi güvenliği öncelikliydi. Yerel unsurlara saray bürokrasisinde yer verdiler, onların hassasiyetlerine hoşgörü gösterdiler.

Türklerin arkalarında uzun bir tarihî geçmişte oluşmuş bir yaşam formu ve bu yaşam formuyla şekillenmiş Tanrı kavrayışı vardı. Bu Tanrı kavrayışı Budizm'le ve Mani dini ile bütünleşmişti. “*Budizm, Orta Asya'da çok değişmiş ve oradaki Şamanizm'den kendi bünyesine birçok şeyler almıştır. Budist rahipleri, Şamanist pratikleri yönetiyorlardı. Budist çeviri metinler incelendiğinde, Çince metinlere göre Uygurca metinler, çok daha canlı ve cazibeli idi*”.¹⁰⁴

Gönüllü çöl Arapları (el-mutavvia) her yerdeydiler. Kavrayışlarına uzak olan her şey de yasaktı. İbn Haldun'un satırlarıyla; Arap olmayan Çin, Hint, Türk ve Hristiyan milletlerin topraklarında sanatlar çok miktarda bulunmakta ve öbür milletler bunları onlardan temin etmekteydi.¹⁰⁵ Timur'un sarayındaki İspanyol elçi Clavijo, İbn Haldun'un bu savını desteklemiştir: “*Hoten'den elmas, yakut, inci ve her türlü baharat geliyordu. Hoten sanatkârları son derece hünerli kişiler. Hiçbir milletin sanatkârları, onlara üstün gelemezdi*”.¹⁰⁶ Hoten'de Gazne askerleri için Türkçe şarkılar besteleniyordu.¹⁰⁷ Çin kayıtları, Tang devri (618-907) müziğinin köklerinin, Uygur Koço (Kara Hoca) şehrine ait 3. yüzyıl müziği olduğuna işaret ediyordu. Tang sarayında Türkistan'dan davet edilen çok sayıda müzik ustası bulunuyordu. Dolayısıyla, o dönemde müzikte kullanılan nota sistemi de Çin'e Türkistan'dan girmişti.¹⁰⁸ Budist tapınaklarda, Buda kutsal kitapları yazılıyor, tercüme ediliyor, resimleniyor, konulara uygun heykeller yapılıyordu. Budist azizler, İslâmiyet'le birlikte Kalenderi dervişlere dönüşmekteydiler. Eski Budist tapınaklarını zaviye (dergâh-ev) olarak kullanan bu Kalenderiler, Budist efsane ve mistik sembollerini İslamileştirerek, kendilerine uyarlamışlardı.¹⁰⁹

Türkler ve Araplar, Minorsky'nin deyişiyle, “*yağ ile su*” gibi idiler, birbirlerine karışmaları çok zordu.¹¹⁰ Türkler, yeni dinleri hakkında çok fazla bir şey bilmedikleri gibi, bundan dolayı kaygılanmıyorlardı da.¹¹¹ Aşıkpaşazâde, o günler için “*Acem, Türk'ü kendisine destek edinerek Arap'a galip oldu*” der.¹¹²

Türk hükümdarlar ve beyler, Sünni Halife'nin savunucusu görünmelerine rağmen, pratikte, sözlü kültüre (menkıbelere) yatkındılar. Her devirde var olan “*Yaşayan Buda*” anlayışına paralel bir anlayışla, Hz. Ali kültürünün etkisindeydiler: 1165 yılından önce yazılmış bulunan Fezâihu'l-Revâfız adlı eserde Rafiziler (ayrı yol tutanlar-heretikler) hiçbir devirde bu devirdeki kadar güçlü olmamışlardır. Kapısında 10-15 Rafizi bulunmayan Türk konağı ve Rafizi bulunmayan Divan (Meclis) mevcut değildi denilmekte ve bütün Türklerin kâhyaları, hâcipleri, bekçileri ve aşçıların Râfizilerden (Sünni olmayanlar) seçildiği ifade edilmektedir.¹¹³

İlhanlılarla birlikte halifelik dönemi sona erdi. Yeni gelenlerin önünde hiçbir güç görünmüyordu. Meşruiyet kaygıları da yoktu. Uygur-Budist kökenli yeni Müslüman dervişler, yazıcılar, sanatkârlar Tebriz-İlhanlı sarayında itibar gördüler. Tebriz Minyatür Okulu faaliyete geçti.¹¹⁴ Bu iklimde, Firdevsi ve Şahnâme öyküsü yeniden inşa edildi. Yeni öyküye göre “*Gazne hükümdarı Mahmud, Firdevsi'ye her beyiti için 1 altın*

¹⁰² Yıldırım, *age*, s. 33.

¹⁰³ Devletşah, *age*, s. 67.

¹⁰⁴ Eberhard, *age*; s. 158, 159.

¹⁰⁵ İbn Haldun, *age*, s.727.

¹⁰⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 177.

¹⁰⁷ Barthold, *age*, s. 292.

¹⁰⁸ Eberhard, *age*, s. 219-222; Alimcan İneyet, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültürel Tarihine Etkileri”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2008, C.VIII, S.1, s. 141-147.

¹⁰⁹ Ocak, *age*, s. 49.

¹¹⁰ John E. Woods, *Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

¹¹¹ Roux, *age*, 2006, s. 266-268.

¹¹² Derviş Ahmed Aşiki Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftci, Mostar Yayınları, İstanbul 2008, s. 38.

¹¹³ Benli, *age*, s.147-180.

¹¹⁴ Dildar Atmaca Şirzad, “Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. yüzyıllar)”, *Türkler*, 2002, C. 8, s. 196-200.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

dinar sözü vermişti. Şahnâme tamamlandığında hükümdar Şahnâme’nin 60.000 beyti için toplam 60.000 altın dinar ödemekten caymış, 60.000 dirhemi yeterli görmüştü”. Her yeni anlatıcı, hikâyeyi daha da güzelleştirdi, yeni tatlar kattı. Türkler olağanüstü hikâyelere yatkındılar, iyi bir hikâyeyi can kulağı ile dinlemeye hazırdılar. Tebriz okulundan itibaren, Türk-İslâm minyatür sanatı, gelişimini sürdürdü. Bu resimlerde olaylar, işverenin algısına uygun olarak, devrin saray hayatı ve dekorunu esas almaktadır. Diğer eserlerin yanında Şahnâme kitabı da defalarca resimlendi ve diğer kıymetli kitaplarla birlikte saray hazinelerinde korundu.

Kadim dünya toplumlarının genelinde olduğu gibi, sıradan halkın bir eğitimi yoktu, gerek de duyulmuyordu. Tarihi süreç içinde komşu ülkelerde sınırlı sayıda üretilen nüshalar da saray çevresi ile sınırlı kalmıştı. Turner Macan, Şahnâme’yi, 1829 yılında yayınlamıştır (I-IV, Kalküta 1829); bunu, 1920’lere kadar, batı ülkelerinde yirmiyi aşkın yayın takip etmiştir. Necati Lugal tarafından 1945-1955 yılları arasında Vullers baskısı (Leiden 1877-1884) esas alınarak yapılan Türkçe tercümesinin ancak dört cildi yayımlanmıştır.¹¹⁵

12. Şahname’nin İskit-Saka Kahramanları: Rüstem ve Ataları

Partların zaferi kesinleştiğinde, Sakalar Sistan bölgesine çekilmişlerdi. (Sistan, günümüz İran ülkesinin güneydoğusundadır. Sistan: Saka-İstan’ın, Sekistan’ın bir türevidir). Sakalar Kuzey Hindistan’ı fethetmişler, Hindistan’ın hükümdarları olmuşlardır.¹¹⁶ Şahname’de Sistan-Zabilistan hükümdarları ve kahramanları olarak yer almışlardır.

Günümüzde de şöhretini sürdüren Saka-İskit kahramanı Rüstem’e değinmek gerekmektedir. İran-Part-İskit-Saka tarihinin genel seyrine uygun olarak, Feridun döneminden, yani ilk efsanevi hükümdarlar, Pişdadilerden itibaren İskit-Saka kahramanlar Şahnâme’ye girmişlerdi. Pişdadiler sonrası Keyaniler döneminin tamamı, onların kahramanlıklarıyla doludur. İlk Saka-İskit kahramanı Gerşasp’tır. Gerşasp’ın oğlu Neriman, torunu Sam’dır. Sam’ın oğlu Zal, torunu ise ünlü İran kahramanı Rüstem’dir.

Zalim Arap hükümdarı Dahhâk’tan İran’ı kurtaran Feridun, Dahhâk’ın eşleri olan iki kadınla evlenmişti. Feridun’dan sonra İran hükümdarı olan oğlu Selm de, Dahhâk’ın kızıyla evlenmiştir. Dahhâk’ın torunu Mihrab’ın kızı ile efsanevi kuş Simurg’un büyüttüğü Zal’ın evliliğinden de Rüstem doğmuştur.¹¹⁷ “Bir kişinin hükümdar (padişah) olabilmesi için öncelikle hükümdarların kanından gelmesi gerekiyordu”.¹¹⁸

Dahhâk’ı yenen Feridun döneminden itibaren Şahname’nin ilk yarısının asıl kahramanları Rüstem’le birlikte ataları olan Gerşasp, Neriman, Sam, Zal ve akrabalarıdır. Zal, Ceyhun Nehri’ni İran ve Turan arasında sınır olarak belirlemiştir.¹¹⁹ Şahname’nin en ünlü 14 destanından 7 tanesi, Rüstem ve soyu ile ilgilidir. Feridun ve sonrasına ait yaklaşık 20.000 beyitte, Rüstem’in adı, yaklaşık 1.000 kez geçer. Ataları ve akrabalarıyla birlikte bu rakamın iki katına çıktığını varsayabiliriz. Sarayda her iş için Rüstem’e danışılıyordu. Rüstem, zor duruma düşen hükümdara yardıma koşuyor, kayıp hükümdarı bulup tahta çıkarıyor¹²⁰, Turan ülkesini fethediyor, Turan’da hükümdarlık yapıyordu. İran’ın düşmanlarını korkutuyordu.

Merv şehrini ele geçiren Ahmed b. Sehl’in himayesindeki (öl. 822) Sistanlı Azad Serv, soyunun Rüstem’e ve atalarına (Sam, Zal...) uzandığını, Rüstem’in, ataları ve akrabalarının hikâyelerinin anlatıldığı ortamlarda büyüdüğünü iddia ediyordu. Aile tarihinin kahramanlarına ait hikâyeleri toplamıştı.¹²¹ Firdevsi, Samanoğulları’nın himayesine girememişti ve çok yoksulluk çekiyordu. Rivayetlerin çokça var olduğu bir ortamda, şairin ve Azad Serv’in yolları bir şekilde kesişmişti. Daha gerçek bir ifadeyle; muhtemelen Azad Serv’in kültürel mirasını taşıyan, soyundan bir kişi sayesinde İskit-Saka kahramanları (Rüstem ve ailesi), Şahname’nin esas figürleri olmuşlardı. Bu durumda Firdevsi’nin eserinin (en azından ilk yarısının) “Rüstem-nâme” veya “İskitnâme-Sakanâme” olarak adlandırılması da yanlış olmayacaktır. Rüstem’le dolu satırlar, sadece Gazne sarayını değil Samanoğulları sarayını da öfkelenmiş olmalıdır. Yerel soyluların, hükümdarların öfkesinden uzak durmaları da yaşamsaldı. Şair açısından da zor bir durumdu. Devletşah, şairin Samanoğullarından eziyet gördüğünü ve çok yoksulluk çektiğini söylemekte; şair de yoksulluğunu sürekli tekrarlamaktaydı.

İran-Part veya Keyan dönemi kaynakları olan Avesta ve diğer Pehlevice metinlerde (İskit-Saka kahramanı), Rüstem’den bahsedilmemektedir.¹²²

13. Part-Pehlevi Dilinden “Yeni Farsça veya Deri” Saray Yazım Diline

¹¹⁵ Mehmet Kanar, “Firdevsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C. 13, s. 125-127; Yıldırım, *age*, 2012, s. 41.

¹¹⁶ Ögel, *age*, s.340, Roux, *age*, s. 125-126.

¹¹⁷ Firdevsi, *age*, s. 154, 191, 192, 216.

¹¹⁸ Firdevsi, *age*, s. 255.

¹¹⁹ Firdevsi, *age*, s. 135.

¹²⁰ Firdevsi, *age*, s. 266, 369.

¹²¹ Yıldırım, *age*, s. 230, 262, 333, 341.

¹²² Özoğul, *age*, s. 114, Yıldırım, *age*, s. 375.

Kuşkusuz İran'a ve Orta Asya'ya egemen olan Part devleti; diğer İran devletlerinde de olduğu gibi, çok halklı, çok dilli bir imparatorluktu. Partların ilk başkenti Türkmenistan Aşkabat yakınlarında Nisa (Nesa) bölgesidir. Parthiya (Pehlev) dili olan Partça, saray ve yönetim dili olmuştur.¹²³ Pehlev, aslında Partların yaşadıkları coğrafyanın adıdır. Türetilişi açısından "*Part dili*" anlamını ifade etmektedir. Şahnâme'de "*yüce*", "*şaha yaraşır*", "*cesur*", "*güçlü*" anlamlarında kullanılmıştır. Partça (Pehlevice), 10. yüzyılda, Samanoğulları ve Gazneliler ile başlayan yazım faaliyetlerine kadar varlığını korumuştur.¹²⁴

Günümüz İranoloji uzmanları, genellikle, Mansuri ve Firdevsi Şahnâmeleri ile birlikte "*Yeni Farsça*" döneminin başladığını kabul etmektedirler. Türk-Selçuklulardan önceki tüm devirlerde İran ve Orta Asya devletleri ve coğrafyası çok uluslu, çok dilli yapıdaydılar. Orta Asya-Horasan Partçası yani Pehlevice, saray yazı diliydi.

Gazneliler, Selçuklular ve diğer Türk devletleri, Orta Asya'da yoğun etkileşim içindeydiler. Arap fetihleri döneminde gelmiş olan, önemli sayıda Arap nüfus vardı.

İki büyük nehrin bereket taşıdığı Orta Asya yerleşimlerinin sayısı olağanüstü sayılara ulaşıyordu. Makedon-Yunanlıların betimlemesiyle Orta Asya "*1.000 kentli ülke*" idi.¹²⁵ Egemen tek bir devletin ve ona bağlı merkezî bir eğitimin olmadığı coğrafyada, birçok halk ve konuştukları diller vardı. Bu halklar, tarihî süreçte Türkleşeceklerdir. Orta Asya'da Doğu-Batı (Çin-İran-Hint) ticaretini, Mani dini inancında olan İran'ın doğusundaki Soğdiana (Özbekistan) bölgesinden Soğdlar (Suğdaklar) yürütüyorlardı. Soğdcanın, bölgede ticarete muhatap birçok halkın dili ile zenginleştiğini, Soğd tacirlerin ortaklaşa bir ticari-anlaşma dilini geliştirdiğini varsayabiliriz. Soğdca Orta Asya'da Lingua Franca'ydı (geçer dildi).¹²⁶ İpekyolu-Tarım havzasında kurulan Türk vaha devletlerinin genel karakteristiği de Doğu-Batı ticaretinden kazanç sağlayan devletler olmaları idi.¹²⁷ 762 yılında, Çin'in başkenti Lo-yang'a giren Uygur hakanı Bögü (Buku), Uygurlar lehine bir ticaret anlaşması yapmayı daha faydalı gördü ve ardından Mani dinini resmî din olarak kabul etti.¹²⁸ Aramice ve Pehlevice olan orijinal Mani dini metinleri, önce Soğd diline çevrilmişlerdi. Soğdca metinler, Soğd dilinden Uygur Türkçesine aktarılmışlardır.¹²⁹ Uygurlarla bütünleşen Soğd tüccarların nüfusları azdı. Çin kaynaklarına göre, Soğdlular, çoğunlukla, Doğu Türklerinin arasında yaşamaktaydılar. Uygur nüfusu içinde eriyen Soğdlar, Uygurlar da derin kültürel değişimlere de yol açtılar. Moğolistan Bugut (y. 581) ve Kara-Balasagun (y. 824) yazıtlarında da görüldüğü gibi Doğu Türklerinin diploması ve resmî dili Soğdca'dır.¹³⁰ İbn Nedim'in (öl. 996 yılı) naklettiğine göre, Abbasi halifesi El-Muktedir zamanında (908-932) Horasan hükümdarının Semerkand da faaliyet göstermekte olan 500 Mani dinli tüccar-rahibi öldürmek istemesi üzerine, Uygur (Hitay, Çin) hakanı "*rahiplerin canının karşılığı olarak kendi egemenliği altında yaşayan bütün Müslümanları öldürteceğini*" ihtar ederek, hükümdarı bu fikrinden caydırmıştı.¹³¹

Hükmedenlerin ticaret yollarını koruduğu sürece yabancı egemenliğini kabul etmeye alışık Orta Asya'daki tüccar halk, Müslümanlığı, İran'daki toplumlardan çok daha çabuk kabul etti. Geçmişte Aramice ve Persçeye gösterilen hoşgörü Arapçadan da esirgenmedi. Arap harfleriyle Farsça yazı, 10. yüzyılda, İran'da değil, Orta Asya'da gelişti. Coğrafyacı Mukaddesi, Orta Asya'da bilginlerin, İran'da kâtiplerin saygın olduğunu yazmaktadır.¹³²

Arap garnizonları (kışla, karargâh) ve Arap gönüllü savaşıçılarının "*ribatları*" etrafında oluşan, mevali (kul) topluluklarının dili, egemen Arapların diline evrilmekteydi. Bu melez yaşama ve konuşma diline, Partça-Pehlevice "*Tazig*" deniliyordu. Garnizonlar, şehirlere (Arapça: medinelere) dönüşürken, Müslümanlık şehirlerde daha fazla güçleniyordu. Müslüman Taziglerin dili Tacikçe oluşuyordu.¹³³

Gazne ve ardından Selçuklular, iktidar olduğunda bu çok dilli yapıdan "*Deri yazı dili*" oluştu. Türkçe sözcük ve cümle yapısına uygun olan "*Deri*" yazı dilinin Hint-Avrupa dillerinde olan sözcük ön- ekleri (der, die, das, the gibi) yoktu ve özne başta, fiil sondaydı. Kelimeler ise, genellikle, Arap garnizon şehirlerindeki egemen

¹²³ Wieschöfer, *age*, s. 175.

¹²⁴ Yıldırım, *age*, s. 27-28, 299.

¹²⁵ Frye, *age*, s. 24.

¹²⁶ Leili Khabbazi, "Türkçe-Soğdca Bir Belgenin Işığında Türkçe ve Soğdca'nın Karşılıklı Etkileşiminin İncelenmesi", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar 2017/20 s. 211-223.

¹²⁷ Eberhard, *age*, s. 155, Roux, *age*, s. 145.

¹²⁸ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 34; Hisaji Tokuda, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, Ankara Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

¹²⁹ Yıldırım, *age*, s.12.

¹³⁰ Khabbazi, *age*, s. 211-223.

¹³¹ Selim Karakaş, "Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016, S.1, s. 193.

¹³² Frye, *age*, s. 219, 234, 246-247.

¹³³ Sivrioğlu, *age*, s. 14-17, Frye, *age*, s. 231-232.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Arap dilinden devşirmeydi.¹³⁴ Birkaç örnek ufuk açıcı olacaktır: “*Âteş dust düşmen nedâdet: Ateş dost düşman tanımaz.*” / “*Ne six besu zed ne kebab: Ne şış yansın ne kebab*” / “*Haci haci râ be’ Mekke bined / Hacı hacıyı Mekke’de bulur.*”¹³⁵

Saray yazı dili Deri (Yeni Farsça), İran coğrafyasındaki konuşulan diğer bölgesel dillerden çok farklıydı.

Arapların doğudaki komşuları Şiraz-Yezd Farslarıydı (Şiraz, aynı zamanda İran-Huzistan’ındaki Arap bölgesinin de doğu komşusudur). Bağdat merkezli İslâm dünyasında bu yeni yazı dili, komşuları Farsların yazı dili olarak tanındı. Günümüze kadar “*Yeni Farsça*” adlandırılması sürdürüldü. Deri yazı dili sadece saray yazışmalarında kullanılan bir dildi ve Selçuklu dönemi yazıcıları sayesinde, Büyük Selçuklu coğrafyasında “*lingua Franca/geçerli yazı dili*” oldu. 1925 yılında İran-Fars devletinin kuruluşu ertesinde, 1935 yılında Farsça İran’ın resmî dili oldu. Şehirleşen nüfusla birlikte Farsça eğitimi mümkün oldu.¹³⁶

İhvan el-Safa Risalelerinin Farsçaya tercümelerinde; Timur’un emri ile Deri diline de tercüme edildiği kayıtlıdır. Güneybatı Fars bölgesinde Yezd şehri Zerdüştilerinin konuştukları lehçeye “*Deri*” adını vermeleri, bir yanlışlık eseridir. Bu kelimeye dair, doğuda geçerli olan diğer etimolojilerin bir değeri yoktur.¹³⁷ Timur döneminin ünlü eseri Zafername de (Şerafettin Ali Yazdi, Zafername), “*Deri*” dilinde yazılmıştı.¹³⁸ Deri yahut Dâri, “*saray yazı dili*” manasına geldiği halde, “*Yeni Farsça*” denilmektedir.¹³⁹

Deri yazı dili ile sarayın resmî evrakları düzenlenirken, ordu ve yönetimin konuşma dili Türkçe idi. 20. yüzyıl İran-Azerbaycanlı ünlü şair Şehriyâr, Türk saraylarında oluşan bu üslubu “*Türkistan Üslubu*” olarak tanımlıyor: “*Bu üslupta şiirin sağlamlığı, genelde zarafet ve letâfet üzerinde yoğunlaşır. Lâtîf ve zarîf kelimelerin seçiminde fazla sınırlayıcı değildir*”. Şehriyâr, Türk yöneticilerin dili ile uyumlu, basit, anlaşılır, lirik ve kahramanca duygulara uygun olan şiiri örneklemektedir; “*Kalk ey köle! yıldırım gibi giden ve şimşek gibi hareket eden o atı eyerle*”. Şahnâme dâhil, Gazne hükümdarlığı dönemi eserleri bu üslupta yazılmıştır.¹⁴⁰

14. Avesta Hakkında

Sasaniler egemenliğinin erken dönemine ilişkin olarak, dinsel Avesta’ya yönelik, Orta Persçe (Part Pehlevi) dilinde yazınsal belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin, ilk kez, geç Sasani dönemi ve hatta İslâmî dönemde kaleme alındıkları, hatta ilk el yazmalarının, 13. yüzyıldan kaynaklandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çok fazla geçmişte kalmış verilerin güvenilirliği konusuna gelindiğinde, kuşkucu olmaktan yarar vardır. Kurumların göreneklerin ve koşulların, imparatorluk kuruluşundan itibaren yeniden inşası; ağızdan aktarma kültürlerde, aktarmanın organik, istemeden değiştirilmesi, bilinen bir olgudur.¹⁴¹

13. ve 14. yüzyıllara ait en eski tarihli Avesta 21 Neske ve 5 Bölümden oluşmaktadır. 1761 yılına kadar Zerdüştiler dışında kimse, Avesta alfabesi, yazısı ve Avesta’nın içeriğiyle ilgili bilgiye sahip değildi. 1761 yılında, Anquetil-Du Perron, Avesta’nın Fransızca çevirisini üç cilt hâlinde yayınlamış, bilim çevrelerinin Avesta ile tanışmasını sağlamıştır. 1926 yılında, İbrahim-i Pürdâvud’un Gâhân metinlerini ve daha sonra da Avesta’nın diğer bölümlerini Farsçaya çevirmesiyle birlikte, Farslar, Avesta Dili ve yazısıyla, aynı zamanda bu kutsal metnin içeriğiyle de tanışma imkânı bulmuşlardır.¹⁴²

İslâmîyet, kitaplı dinlere hoş görülüydü. En doğudan gelen Selçuklularla birlikte “*Orta Asya’dan-Orta Doğu’ya*” büyük bir coğrafya, Türk egemenliğine girmişti. Ardından Gök Tanrı inanca İskitler, bu kez Moğollar, ardından İlhanlılar olarak İran’a egemen olmuşlardı. Kadim Dünya’da ve İran’da Türk kültürünün baskın karakteri, 1.000 yıl sürecek (963-1925). Avesta yazımının, Türk-İslâm kültürünün etkisi altında biçimlenmesi kaçınılmazdı.

1925 yılında kurulan İran-Fars devletinin en önemli kültür simgelerinden biri hâline dönüşen Firdevsi ve eserine bir saygı olarak Horasan-Tus şehrinde Anıt Mezar-Müze (1928-1934) inşa edildi.

Şair Firdevsi’yi onurlandıran hikâyeler, İran devletinin kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak, bütün dünya da yaygınlık kazandı ve kabul gördü.

SONUÇ

¹³⁴ Babek Cevanşir, (Javanshir), “Fars Dili’nin Oluşumunda Türkçe’nin Etkisi”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, 11-13 Kasım 2014, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları*, İstanbul, 2015, cilt 1, s: 117-144.

¹³⁵ A. Naci Tokmak, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Deyimler Sözlüğü*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.

¹³⁶ Cevanşir, *age*, s. 117-144.

¹³⁷ Clement Imbault Huart, “Deri”, *İslâm Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları*, İstanbul 1945, C. 3 s. 542.

¹³⁸ Tanju Oral Seyhan, “Çağatayca İki Zafername Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, S. 2, s.117.

¹³⁹ Huart, *age*, C. 3, s. 542.

¹⁴⁰ Muhammed Hüseyin Şehriyar, “İran Şiirinde Üslup ve Ekoller”, çev. Fahrettin Coşkun, *Nüsha Dergisi*, 2004, S. 16, s. 131-144.

¹⁴¹ Wiesehöfer, *age*, s. 226.

¹⁴² Yıldırım, *age*, s. 204.

Üç yüz yıllık Arap yönetimine karşıt, İranlılığı yücelten “Şuubiye” ortamında yetişen şair Firdevsi, İran-Fars değerlerini yücelten Samaniler-Samanoğulları (875–1005) sarayının “Şahname yazımı” işini, Şair Dakiki’ye kaptırmıştı. Gazne-Türk (963-1187) sarayından da himaye görmeyen şair, yoksulluk içinde çok zor günler geçirmişti. Saray çevrelerinden himaye görmeyen Firdevsi’nin, İran hükümdarları destanı “Şahname” için başvuru kaynakları da kısıtlıydı. Yerel bir soylu olan Sistanlı Azad Serv’le yolları kesişen şairin eserinde, Azad Serv’in ataları olan İskit-Saka kökenli “Rüstem, Rüstem’in ataları ve geniş ailesi”, Şahname’nin ilk yarısının esas figürleri olmuşlardı. .

İskit-Saka destekli Orta Asya’lı Part Devleti’nin kurulması (M.Ö. 247), sonuçlarından birincisi Makedonlar’ın-Yunanlılar’ın Orta Asya ve İran’dan kovulmasıydı. Diğeri ise İskit-Sakalar’ın Saka-İstan’a (Sistan’a) çekilmişleri idi. Rüstem ve ataları, Saka-istan (Sekistan Sistan) hükümdarları olmuşlardı. Sözlü kültürde olağanüstü kahramanlık hikâyeleri oluşmuş, hikâye ve şiir formunda kuşaktan kuşağa aktarılmaktaydı. Part kahramanlık aktarımları, İran’ın geçmiş hatıralarının üzerine yığılmış, Pers hükümdarı Kirus’un hikâyesi de, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer bulmuştu. İranlıların hafızasında, Part dönemi hatıraları zayıfladığında, Sasaniler tarafından, Part büyüklüğü ve başarısı, küçümsenerek kısaltılmış ve çarpıtılmıştı. Partların yerine mitsel “Keyanlar” geçmiş ve İran’ın mitsel hükümdarlarının tarihi inşa edilmiştir.

1925 yılında İran Fars devletinin kurulmasıyla birlikte “ Firdevsi ve Şahname” miti hayat bulmuştu.. Ritter’in makalesine (1964) rağmen “ Firdevsi ve Şahname” mitleri sürmektedir. Sürecektir. Bu araştırmamın gerçekler konusunda da yeni başlangıçlara sebep olmasını dilediğimdir.

KAYNAKÇA

- APAK, Adem, “Şuubiye” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, C. 39, ss. 244-246.
- APAYDIN, Ahmet, “*Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)*”, www.academia.edu (Nisan 2020, 15.00)
- AŞIKPAŞAZADE, Derviş Ahmed Aşiki, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftci, Mostar Yayınları, İstanbul 2008.
- BAHARNAZ, Mohammad Reza, *Nomads, Migrating and Swallows*, Gooya Books, Tahran 2006.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- BENLİ, Yusuf, “Nusaybin’de Haşebiye Devleti ve İslâm Tarihinde Yeri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2004, Nusaybin 2004, ss. 215-142.
- BENLİ, Yusuf, “Ahilikte Şiilik Etkisi ve Ahiliğin Anadolu’da Aleviliğe Tesirleri Meselesine İlişkin Bazı Değerlendirmeler”, *Hikmet Yurdu*, 2009, Yıl: 2, S. 3, ss. 147-180.
- BİRÜNİ, Ebu Reyhan el Biruni, *Maziden kalanlar/ El Asar el Bakiye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- BOZAN, Metin, “I. Hicri Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi” *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, C. IX, S. 25, s. 125-142.
- BROCKELMANN, C., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- CAMPBELL, Joseph, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2009.
- CEVANŞİR (Javanshir) Babek, “Fars Dili’nin Oluşumunda Türkçe’nin Etkisi”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, 11-13 Kasım 2014, Cilt I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 117-144.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.
- CZEGLEDY, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul 1998.
- DAFTARY, Farhad, *İsmaililer*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayınları, Ankara 2002.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

DEMİRCİ, Mustafa, “Emeviler’den Abbasiler’e Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü’l- Mukaffa ve Risaletü’s Sahabesi”, *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, S. XXI, ss. 117-148.

DEVLETŞAH, *Devletşah Tezkiresi-Tezkire-i Devletşah*, çev. Necati Lugal, Tercüman Gazetesi 1001 Eser, İstanbul 1977.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947.

ELIADE, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 1999.

ELIADE, Mircea, *Dinsel inançlar ve Düşünceler Tarihi I, II, III*, haz. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELİADE, Mircea, *Demirciler ve Simyacılar*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELMALI, Murat, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz” *Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi*, 2012, S. 2, ss. 1-34.

ERCİLASUN, Ahmet, “Şu Destanı Hakkında”, *Millî Folklor Dergisi*, C. 2, S. 12, ss. 6-11; 8. Millî Türkoloji Kongresi’nde (15-19 Eylül 1987, İstanbul) Sunulan Tebliğ; Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Şerif Baştav’a Armağan, Ankara 1988, ss. 25-32

FİRDEVSİ, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.

FRYE, Richard N., *Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995.

GUMILEV, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İslâm’da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *Yakın Şark, Mezopotamya-Elam*, İstanbul 1987.

HALİKARNAS BALIKÇISI (Cevat Şakir Kabaağaçlı), *Anadolu Tanrıları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1975.

HAMMER, Joseph Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgı Yayınları, İstanbul 2007.

HERODOT, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

HUART, Clement Imbault, “Deri” *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1945, C. 3 s. 542.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

İBN KESİR, *Büyük İslâm Tarihi, El Bidaye V’en-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İNAYET, Alimcan, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültürel Tarihine Etkileri”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2008, C. VIII, S.1, ss. 141-147.

KANAR, Mehmet, “Firdevsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C. 13, ss. 125-127.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Klasik İnan Şiirine ve Şairlerine Yöneltilen İdeolojik Tenkitler: Övgü-Medh / Fars Edebiyatının Yüzünde Utanç Damgası ve İslâm Ahlakı Tenkit Terazisinde Eski Fars Şiiri Kitapları”, *Nüsha*, 2003, Yıl III, S.10, ss. 7-18.

KHABBAZI, Leili, “Türkçe-Soğdça Bir Belgenin Işığında Türkçe ve Soğdça’nın Karşılıklı Etkileşiminin İncelenmesi”, çev. Umut Başar, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2017, Bahar 2017/20, ss. 211-223.

KSENOPHON, *Kirus’un Eğitimi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

KOPPERS, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihi Işığının Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleken*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet, “Hünkariler, Luristan Hünkarileri” *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi / Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaschitentum*, 2018/ S.18, ss. 341-378.

LIGETI, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

LUGAL, Necati, “önsöz” *Şehname*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

- MESUDİ, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.*
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- MIEROOP, Marc Van De, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- OATES, Joan, *Babil*, çev. Zehra Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-1*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZOĞUL, Oğuzhan, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, 2019, C. 3, S.2, ss. 105-137.
- REZÂİAN, Farzin, *Iran; Seven Faces of a Civilization*, Tahran 2007.
- RITTER, Helmut "Fırdevsi" *İslâm Ansiklopedisi-Leyden*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964, C.4, ss. 643-649.
- ROUX, J. Paul, *Aksak Timur*, çev. Ali Rıza Yalt, Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.
- ROUX, J. Paul, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2006.
- ROUX, J. Paul, *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2008.
- RUBEN, Walter, *Eski Metinlere Göre Budizm*, çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.
- SEYHAN, Tanju Oral, "Çağatayca İki Zafername Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, S.2, ss. 116-145.
- SEVİN, Veli, *Yeni Assur Sanatı I./Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Yöre, "Pehlevice (Kadisiye Orta Farsça) Bir Tarih Coğrafya Metni, Şahrestanihâ Eranşahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014, C. 1, S. 3, ss. 1-27.
- ŞEHİRİYAR, Muhammed Hüseyin, "İran Şiirinde Uslup ve Ekoller", çev. Fahrettin Coşkun, *Nüsha Dergisi*, 2004, Yıl. 5, S.16, s. 131-144.
- ŞİRZAD, Dildar Atmaca, "Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. Yüzyıllar)" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.8, ss. 322-327.
- TABERİ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- TOKMAK, A.Naci, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Deyimler Sözlüğü*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.
- TOKUDA, Hisaji, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, Ankara Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- TEMİR, Azade, "önsöz" *Şehname*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- USTA, Aydın, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni, (Samaniler Devleti 874-1005) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.*
- WIESEHOFER, Josef, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul 2002.
- WOODS, John E., *Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.
- YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2008.
- YILDIRIM, Nimet, "Eski İran'da Dinler ve Dinsel İnanışlar II" *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S.6, İstanbul 2010, ss. 6-25.
- YILDIRIM, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012.

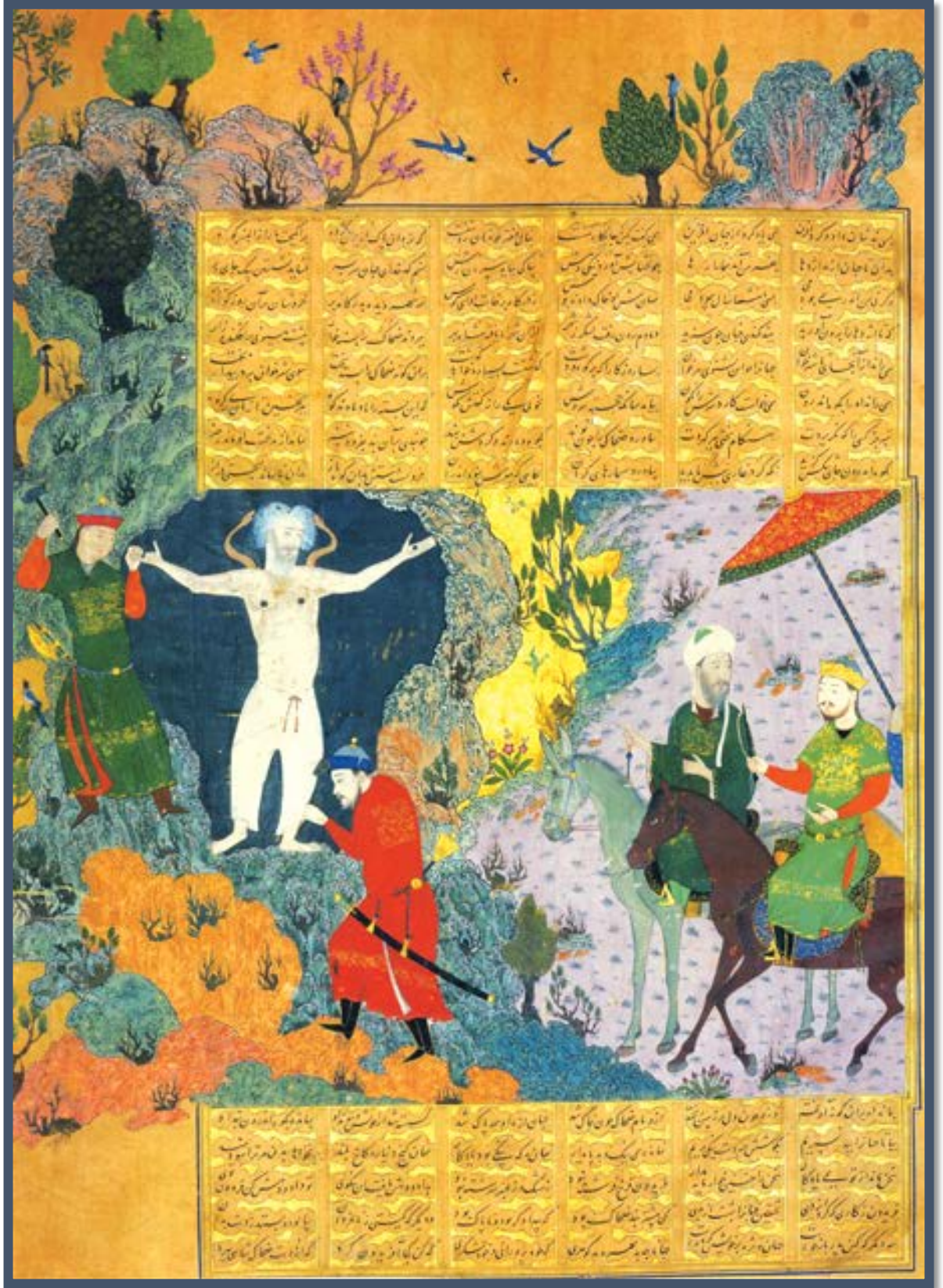
EKLER:

Resim 1: Omuzlarından yılan çıkan Arap asıllı hükümdar Dahhāk, (Resim 2’den detay)

Resim 2: İran Türk Sarayı dekorunda omuzları yılanlı Arap asıllı hükümdar Dahhāk, Şah Tahmasb Şahnamesi (v.26) 16. yüzyılın ilk yarısı, Tahran Museum of Contemporary Art.

Resim 3: Türk yaşamı dekorunda Demavend dağına hapsedilen Arap asıllı hükümdar Dahhâk, Baysungur Şahnamesi, 1429, Gülistan Palas-Tahran

Resim 4: Şah İsmail II Şahnamesi, 1576, Rıza Abbas Museum-Tahran
Gazne sarayı şairlerinin üstadı Unsuri, şairler Ascedi ve Ferruhi ile toplantı halinde, Firdevsi tanışmak için bekliyor.
(Bkz. Devletşah, age. s.86)

Resim 5: Horasan Tus Şehrinde Firdevsi Anıt-mezarı ve Heykeli

